

Osmanitse' Hassanbeyli
Ganle - Guetchin

31.

ՕՍՄԱՆԻՅԷ — ՀԱՍԱՆԲԵՅԼԻ

Կ Ա Ն Լ Ը - Կ Է Զ Ի Տ

Ինչպէս յիշեցինք Օսմանիյէ Ամանոսի լեռնաշղթային արեւմրտեան դուռն է, ուրկէ կը սկսին ամանոսեան փապուղիները: Իսկ Ամանոսի արեւելեան կողմի կեդրոն քաղաքն է Իսլահիյէ, Օսմանիյէէն երեք ժամուան երկաթուղու ճամբայ հետու: Օսմանիյէ Ատանայէն միայն 4 ժամ հետու է երկաթուղու գնացքով, իսկ կէս ժամ Մամուրէ կայարանէն, ուրկէ կը սկսի իսկապէս Ամանոսի փապուղիներու լեռնային վերելքը:

Քաղաքը կառավարչանիստ է (Միւթասարըֆութիւն) եւ 5 ժամ հետու կը գտնուի կիլիկեան ծոցէն այսինքն Ալեքսանդրէթի ծովէն:

Օսմանիյէի մէջ եւս կը բնակէին մէկ քանի հարիւր տուն հայեր, որոնք ամբողջապէս տարագրուած էին, ուստի ոչ մէկ հայ մնացած էր քաղաքը. մեր անցած միջոցին հայերու ըլոր տուները, խանութները, պարտէզները յանձնուած էին թուրք հին ու նոր գաղթականներու: Հին թուրք գաղթականները եկած էին պալքանեան պատերազմէն վերջ այս կողմերը, պետական գաղտնի նպատակ ունենալով, հայութիւնը չէզոքացնել եւ բռնի իսլամական մեծամասնութիւն կազմել տալ: Իսկ նոր իսլամ գաղթականներն այն փախտականներն էին, որոնք ռուսական սահմանագլուխի հայկական նահանգներէն հեռացած էին լեղապատառ, չենթարկուելու համար հայ կամաւորներու փոխ-վրէժինդրութեան: Ասոնք ալ

Հալէպի մէջ կախադան հանուած հինգ անմեղ հայեր 1916 ին:

Համապատասխան

Cinq innocents Arméniens pendus à Hlep en 1916.

(Reproduction)

իրենց փախուստին մէջ թողած էին ամէն դժուարատար կայք ու գոյք, հետամուտ ըլլալով միայն իրենց կեանքը փրկելու:

Թշուառ իսկականներ էին, ենթակայ համաճարակներու եւ անօթութեան: Որովհետեւ թուրք կառավարութիւնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը տուած ըլլալով պատերազմական գործողութիւններու, անկարող եղած էր զբաղելու Թուրք, Քիւրտ եւ այլ իսլամ փախրստականներով, որոնք լքուած էին իրենց ծիրիչ բախտին: Օրէ օր կը կոտորակուէին ասոնք ալ հայերու նման, միայն սա տարբերութեամբ՝ որ հայերը իթթիհատական թուրք կառավարութեան բռնութեանց ներքեւ ընաջինջ կ'ըլլային համատարած ջարդերով, իսկ իսլամ գաղթական ժողովուրդը ինքն իրեն կ'ոչնչանար:

Անքուն եւ յոյժ չարաշուք զիշեր մը անցուցիկնք կառավարական շէնքին բակին մէջ՝ սալայատակներուն վրայ, եւ յաջորդ առաւօտուն միայն արտօնութիւն ստացանք հաց գնելու:

Մեր մօտը չուլերու վրայ նստած գտանք նաեւ կեսարացի վաթսունամեայ եւ եօթանասունամեայ 4 հայ պառուներ: Ասոնք ձմրան ցուրտին ու բուքին աքսորի դատապարտուած էին, որովհետեւ մերժած էին իսլամանալ մահը նախապատիւ համարելով: Իսկ դրացի թրքուհիներ չհանդուրժելով որ իրենց քրիստոնէական հաւատքին վրայ այսքան հաստատ մնացող եւ իսլամութիւնը մեր, ժող հայ պառուներ աքսորէ գերժ մնան, բռնազբօսիկ կերպով կոխ մը ստեղծած էին, եւ ապա կառավարութեան ամբաստանած այս թշուառ հայ պառուները, թէ մարգարէին եւ իսլամական կրօնին հայհոյեցին: Իսլամներու կողմէ միշտ պատրաստ պահուած ամբաստանութիւն մը, որ առ ի չգոյէ ո՛ր եւ է յանցանքի, թուրքերը կամ թրքուհիները պատրաստ են զբաբարտելու եւ պատուհասելու իրենց քրիստոնէայ, քայց մանաւանդ հայ հակառակորդները: Չէ որ Թուրքիոյ մէջ առածի կարգ անցած է «տինիմէ սէօյտիւն», հաւատքիս հայհոյեցիր առածը:

Այս հայ մամիկները հետիոտն ճամբայ հանած էին Կեսարիայէն եւ ճիշտ մեր ճամբով 40 օրէն բերած Օսմանիյէ: Կազպէլի կիրճէն անցած ժամանակ թանձր ծիւնի պատճառով ստիպուած են մնալ 2 շաբաթ զանազան գիւղերու մէջ, անկարող ըլլալով ոչ թէ քալել՝ այլ նոյն իսկ շարժիլ:

Թուրք կառավարութիւնը պատիւ համարած էր չարչարել այս հայ պառաւանները, ինչպէս համար թշուառ այս մամիկներուն տառապանքին վրայ:

Այն ոստիկան զինուորները, որոնց հերթով յանձնուած էին այս պառաւանները՝ որպէս զի տանին Տէր-Զօր, զթալով ասոնց թշուառութեանը վրայ՝ իջեւանած իրենց գիղերուն մէջ թուրք գիղացիներէն բռնի հաց հաւաքելով տուած էին որ ուտեն այս հայ մամիկները: Որովհետեւ ասոնք ոչ դրամ ունէին եւ ոչ հաց, ոչ կօշիկ ունէին եւ ոչ ալ ո՛ր եւ է գոյք: Այս 4 պառաւաններէն երկուքին ոտքը մերկ էր եւ փայտէ սանդալներ (նալին) հագած էին: Այս խեղճ հայ պառաւանները չկրնալով վերջապէս տոկալ ճամբու տաժանքին հիւանդացած էին, եւ հսկող ոստիկան զինուորներն թուրք գիղացիներէ բռնի էշեր ձեռք բերած էին ու սքտորի ճամբան տեղ տեղ էշով փոխադրած էին:

Իբր թէ՛ եթէ այս 4 պառաւանները կեսարիա մնացած ըլլային, օսմ. պետութիւնը փորձանքի պիտի հանդիպէր եւ ասոնք սպրտամբռութիւն պիտի հանէին . . . : Անա թէ թուրք ոճրագործ կառավարութիւնը հայատեաց իր քաղաքականութիւնը եւ անգթութիւնը մինչեւ ո՛ր հասցուց:

Այս հայ եթանասունամեայ չորս պառաւանները՝ կառավարական մեծ ու փոքր պաշտօնեաներուն ներկայութեան՝ այնպիսի սքտաբուխ անէծքներ կը կարդային թուրք պետութեան գլխուն, որ էն սկեպտիկներն իսկ իրենց չարագործութեանց արժանի հատուցումը գտնելու երկիւղը պիտի կրէին:

Նրք թուրք կարեւոր պաշտօնեաներ կառավարական շէնքը ելեւմուտ կ'ընէին՝ անցնելով այս մամիկներուն առջեւէն, ասոնք բարձրաձայն եւ առանց ակնատութեան, կեսարացի ըլլալնուն թրքերէն լեզուով կ'աղաղակէին արտասուախառն հեկեկանքով եւ կ'ըսէին — ինչպէս որ մայրը աղջիկէն, հայրը զակէն՝ այրը կինէն եւ մեզ տունէ տեղէ ըրին, Աստուած ալ զիրենք բաժան բաժան ընէ . . . : Ինչպէս իրենք մեր տունը տեղը քանդեցին, իրենց ալ տունը տեղը քանդուի . . . «վէրան», ըլլան, բուերը վայնն . . . :

Քանի՛ «էյ ալլա՛ն, ալլա՛ն», կ'աղաղակէին աղիողորմ՝ հառաչանքներով, թուրք պաշտօնեաները անձայն կը թողուին եւ

շտապ քայլերով կը հեռանային՝ առանց երեսնին իսկ նայելու, եւ
ասոնք չէին համարձակեր զանոնք սաստելու:

Հայ մամիկները մանաւանդ զայրացած էին տեսնելով մեր
դժբախտ վիճակը, եւ տեղեկանալով որ հեռու տեղէ կու գանք՝
անհիծելով կ'անհիծէին ըսելով թէ — քանի մը էրիկ մարդու դեռ
ողջ մաւրը շատ տեսեր են զարշիլիները, ձեզ ալ ոչնչացնել
կ'ուզեն . . . : —

Տեղւոյն պահականոցի հրամանատարը, որ հակառակ կաշառք
խոստանալնու՝ արգելք եղած էր քաղաքին մէջ գտնուող «խանի»,
մը մէջ իջեւանելու, մեր մօտ գալով հրամայեց մեզի որ պատրաստ
ըլլանք մեկնելու: Որովհետեւ զիջերը ոչ հասնելնու՝ հնար չէր
եղած պաշտօնական փոխանցման ձեւակերպութիւններն լրացը-
նելու, ուստի նախ քան մեր մեկնումը կատարուեցաւ: Զոյգ զոյգ
կարգ կենալով մեր անունները կարդացուած ատեն պաշտօնական
ցանկին վրայէն, կը ձայնէինք հաստատելու համար թէ ներկայ
էինք: Երբ թուրք սպան տեսաւ թէ ամբողջ ենք եւ ոչ ոք կը պակսի
մեզմէ, բացի Կազպէլի մէջ փախչողէն ու սպաննուածէն, դար-
ձաւ մեզ բերող ոստիկան զինուորներու «չալուշին», եւ յանձնման
ընկալագիրը տուած ատեն ըսաւ — Ասոնք ամիսուկէս է նամբայ
կու գան եւ ինչպէս կ'ըլլայ որ ասոնցմէ պակտող (այսինքն սպան-
նուող) չէ եղած . . . :

Ապա մեզ Հասանպէլի առաջնորդելու յատկացած ոստիկան
զինուորներու ենթասպային դառնալով հրամայական շեշտով մը
ըսաւ — եթէ ասոնցմէ մէկը համարձակի փախչիլ, իսկոյն գնդա-
կահարեցէք, մեղքը իմ՝ վիզս . . . : Նոյն իսկ շթոյլատրեցին որ
նամբու համար հետերնիս քիչ մը հաց առնենք մեր դրամով շրջուն
այն հացալճանոններէն, որ մեկնումի միջոցին կը դեգերէին մեր
շուրջը:

Բայց Օսմանիյէէն մէկ ժամ հեռանալէ յետոյ՝ երբ հասանք
գետակին եզերքը, հոն կաշառք տալով շուտով համաձայնեցանք
մեր պահակ զինուորներուն հետ, եւ մէկ ժամ՝ ջրի ափին մնալով
լուացուեցանք ու մարբուեցանք, եւ սպա նամբայ ելանք դէպի
Կանլը-կէշիտ:

Մէկ քանի ժամէն հասանք այս սարսափելի յորջորջումով

մահաբոյր վայրը, որուն իրաւամբ Կանլը-կէշիտ կամ Թարգմանաբար արեան-անցք անունը տուած են: Կանլը-կէշիտ Օամանիյէ — Հասանպէյլի ճամբուն վրայ Ամանոսի լեռան այն խոր ձորն է, ուրկէ կը սկսի լեռնային վերելքը դէպի Հասանպէյլի:

Կանլը-կէշիտ գտնուելով երկաթուղու գերման գծերու ստորտը, որոնք մէկ ժամ հեռուէն կը սկսին բարձրանալ դէպի փապուղիները, շինութեանց կենդրոնավայր մը եղած էր, ոչ միայն գերման գծերուն, այլ եւ Իսլահիյէ երկարող մեծ պողոտային, որը կը ծառայէր ամէն կարգի փոխադրութեանց: Որովհետեւ դեռ Ամանոսի փապուղիները բացուած չըլլալով Հալէպ անցնելիք միակ ճամբան այս Կանլը-կէշիտի պողոտան էր: Գործաւորական-գինւորական վաշտեր, մեծ մասամբ կազմուած հայերէ, օրն ի բուն չոր հացի մը փոխան կ'աշխատէին այս ճամբաները շինելու եւ նորոգելու. զի հարիւրաւոր գինւորական օթոմոպիլներ այս ճամբով կ'երթեւեկէին դէպի Իսլահիյէ: Իսկ Իսլահիյէէն արդէն երկաթուղին կը փոխադրէր 4 ժամէն Հալէպ: Հայտար-փաշայէն մինչեւ Հալէպ երկարող Պաղտատի երկաթուղին միայն երկու տեղ կ'ընդհատուէր, առաջինը Տաւրոս եւ երկրորդը Ամանոս լեռներու մէջ: Իսկ այն ժամանակ այս լեռները ժամ առաջ ծակելով փապուղիներով երկաթուղին իրարու միացնելու հետամուտ էին գերմաններն, ղիւրաւ փոխադրել կարենալու համար գինւորական իրերը ուղղամթերք, զէնք, թնդանօթ եւ այլն դէպի Պաղեստինի եւ Միջագետքի ուղղակի ճակատները:

Կանլը-կէշիտ իր բնական ղիւրքին շնորհիւ եղած էր փոխադրութեանց իրական մեծ կեդրոն մը, նաեւ Տէր-Զօր բշուող հարիւր հազարաւոր հայ տարագիրներու արիւնտ աւնցք մը: Մարդոց, կտրքերու, ինքնաշարժերու եւ այլ ամէն կարգի փոխադրութեանց նսկելու համար հոս փոքր բլուրի մը վրայ կառուցուած էր ուստիկան գօրքերու պահականոց մը: Իսկ երկթ. գերման ընկերութիւնը շինած էր մեծ փուռ մը՝ հաց հայթայթել կարենալու համար հարիւրաւոր քանւորներու, որոնք զձին վրայ կամ գինւորական ճամբաներուն շինութեանց մէջ կ'աշխատէին:

Կանլը-կէշիտ հայ տարագրութեան սեւ օրերուն ունեցաւ իր ամենասոսկալի պատմութիւնը եւ այնպիսի մահասփիւռ յիշա-

տակներ, որը հնար չէ հոս զանց բնել գոնէ իր գլխաւոր մանրամասնութեամբը:

Կանլը-կէշիտէն անցան Էտիրնէի, Ռոտտութոյի, Պիլէճիկի եւ Պրուսայի ու շրջակայից, ինչպէս նաեւ Գոնիայի եւ երկաթուղու գծի երկայնքին բնակող եւ 1915ին ամբան Տէր-Զօր տարագրուող հարիւր հազարաւոր հայերու շարան շարան կարաւաններն դէպի հարաւ:

Ասկէ անցան նաեւ Կիլիկիոյ քաղաքներէն տարագրուող 200.000ի հասնող ամբողջ հայութիւնը:

Սոյն օրերուն հոն գտնուող ականատեսներ մեզի պատմեցին՝ հայ աքսորական ժողովուրդին թշուառութեան այնպիսի եղերական եւ եղեոնական դրուագները, որոնց ի լուր պիտի փշաքաղուէին ամենաքար սրտերն իսկ:

Մի որ եւ է մարդկային գրչի հնար չէ կենդանի գոյնով պատկերացնել ու պատմել կարենալ՝ այն անլուր տառապանքն ու թշուառութիւնը տարագրեալ երկու սեռէ հայ ժողովրդին, որոնք անցան զնացին Կանլը-կէշիտէն դէպի հարաւի անապատները: Եթէ բոլոր ծովերն թանաք եւ բոլոր դաշտերն թուղթ ըլլային, դարձեալ անհնար էր իրականութեան համապատասխան մանրամասնութիւններով պատմել անհուն չարչարանքը հարիւր հազարաւոր հայերու, այր, կին, ծեր, տղայ, հարս, աղջիկ մինչեւ անչափահաս մանուկներն ու անմեղ ծծկեր երախաները: Որոնք թափառական ու հալածական շրջապատուած ոճրագործ ոստիկան զինուորներու վայրագ ջուլիբներէ, հազարաւոր կտոքերով, սայլերով, գրաստներով, քայց ամենամեծ մաս մը եւս հետիոտն եւ նոյն իսկ շատեր բոկոտն, աշնան չորցած հողմավար տերեւներու նման անցան Ամանոսի այս միակ արիւնտ անցքէն ու զնացին Զօրի անջրդի անապատները՝ մեռնելու համար առանց հացի, առանց ջուրի, առանց պատանքի եւ առանց գերեզմանի . . . :

Այս արիւնտ կիրճէն, համաձայն երկաթուղու պաշտօնական բարձր անձերու զնահատման, անցած էին մեզմէ առաջ աւելի քան շորս չարոր Յոսոռոս չաքս հայեր, առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան, երկաթուղիով կամ հետիոտն դէպի Սուրիա, Միջագետք, Բէսուլայն, Նիսիպիս կամ Տէր-Զօր:

Այս հաշուէն դուրս է սակայն հայկական ներքին զաւառներէ, Կարինէն, Բաղէշէն, Վանայ ծովի եզերքներէն, Նրզնկայէն, Սեբաստիայէն, Խարբերդէն, Տիզրանակերտէն, Մալաթիայէն, եւ այլ նահանգներէ ու ներքին զաւառներէ դէպի հարաւ տարագրուած ժողովուրդը:

Ասոնց արունները հազիւ ճամբայ հանուած կիներէն զատելով անխնայ կոտորուեցան եւ գետերը նետուեցան կամ ձորերու մէջ նետուեցան իբր կեր վայրի զազաններուն եւ երկնքի գիշակեր թռչուններուն: Թարմագեղ եւ գեղանի հարսներն ու կոյսերն առեւանգուեցան լացող մայրերու զրկէն եւ թուրք հարէմները տարուեցան, ենթարկելով մինչեւ տասնամեայ անշտիարհաս աղջկնակներն արեւելեան վայրագ ամէն անասանելի խննէշութեանց: Իսկ տարէց կիներն ու պառաւներն, որոնք կրցան ողջ մնալ եւ տոկալ աքսորի ճամբու ահաւոր տաժանքին, տարուեցան Տէր-Ջօր, ուր անխնայ կոտորուեցան 1916ի ամրան համատարած զէքիական ջարդին: Տէր Ջօրի միութասարիֆ Ջէքիին ձեռամբ:

Հոս Կանլը-կէշիտի մէջ պատահաբար հանդիպեցանք պոլսեցի երկու հայ ազնիւ եւ անձնուէր երիտասարդ ենթասպաներու, որոնք Պոլսոյ երկրաչափական վարժարանէն շրջանաւարտ, իբր «քոնտիքթոռ», սպայ կը հսկէին գործաւորական հայ վաշտի մը աշխատութիւններուն, շինելով Կանլը-կէշիտ — Հասանպէյի — Իսլանիյէ լեռնային պողոտան: Այս միակ ճամբան էր ամէն կարգի փոխադրութեանց՝ դեռ եւս քացուած չըլլալուն համար Ամանոսի լեռներու (Այրանի) փապուղիները:

Այս երկու հայ սպաները 1915ի գարունէն ի վեր պաշտօնի կոչուած ըլլալով Կանլը-կէշիտի այս շրջանին մէջ, ականատես կենդանի վկաներն էին եղած իրենց տարագիր ցեղին տառապանքին, որ երբեք արձանագրած ըլլար պատմութիւնը՝ մարդկային ցեղի տարեգրութեանց ամենասարիւնոտ էջերուն մէջ իսկ:

Արցունքով ինծի պատմեցին, թէ ինչպէս 1915ի աշնան մասնաւանդ Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր ամիսներուն մէջ, երբ հայ ժողովրդի տարագրութիւնը հասած էր իր բարձրագոյն թափին, շուրջ — 80.000 — ութսունհազար երկսեռ հայ ժողովուրդ՝ անկողնի սաւանտ եւ քուրչէ վրաններու ներքեւ քանակ դրած է եղեր

Կանլը-կէշիտի ծորին մտտակայ դաշտը, մինչեւ տարածուելով Մամուրէ երկթ. կայարանի առջեւ տարածուող ընդարձակ եւ ճախ-ճախուտ դաշտը: Տենդէ եւ զանազան համաճարակներէ արդէն օրական 600—700 հոգի կը մեռնի եղեր, երբ յանկարծ աշնանային երկարատեւ եւ գիշերային տեղատարափ անձրեւ մը կու գայ լրացը-նել մարդ-զազաններու սկական թողածը: Թշուառ ժողովուրդը մէկ քանի օր կը մնայ լճացեալ ջրերու մէջ: Միւս կողմէն սաստիկ ցուրտ մը կու գայ ստոեցնել մինչեւ ոսկորները թրջած ու ցրտահար ժողովուրդը: Ատր վրայ, առանց տունի առանց զգեստի, առանց հացի մնացած դժբախտ ժողովուրդը, աշնան տերեւաթափի նման կը սկսին հազարներով ստոիլ կամ մեռնիլ թանջքէ, փորհարութենէ, արինահոսութենէ, եւ այլ մարդկային խնողումի հետեւանք եղող քազմատեսակ համաճարակներէ: Մեռնողներուն անթաղ մարմիններով լեռնակոյտեր կը գոյանան ու դաշտը կը ծածկուի: Կը գտնուին շատ մը վրաններ, որոնց ներքեւ ապրող ամբողջ ընտանիքը սովահար եւ ցրտահար կը դիականան եւ թահող չի գտնուիր: Իսկ իրենց տարաբախտ ազգակիցներու մարմինները թաղելու խղճահար հայեր եւս քահ ու բրիչ չեն գտներ մեռեալները թաղելու համար:

Եւ ահա յանկարծ առաւօտ մը՝ այս համատարած եւ աղէխարը թշուառութիւնը իր գերագոյն կատարելութեան հասցնելու համար, տարագրութեան կարաւաններու վերատեսուչը՝ (Սէվքիաթ միտիւրը) հետը առած քազմաթիւ ոստիկաններ եւ հարկուաւոր ոստիկան զինուորներ մտրակներով եւ բիրերով կը շրջապատեն արդէն հոգեվարք խեղճ ժողովուրդը, եւ կը հրամայեն որ անմիջապէս ճամբայ ելլէ դէպի Իսլահիյէ:

Մարդկօրէն անհար է երեւակայել այն ողբն ու կոծն, աղաշանքն ու պաղատանքն եւ այն խուճապն՝ որ կը տիրէ հազարաւոր վրաններուն մէջն ու շուրջն: Վրանները կը քակուին, իրենց հարստութեան վերջին բեկորն եղող դիւրատար գոյքերն կամ կապոցներն ի մի կը հաւաքուին, քայց ոչ սայլ կայ, ոչ զրատ, ոչ կառք: Վայնասունը կը սկսի, շատեր չեն ուզեր թողուլ անխնամ ու անտէր իրենց գեանատարած հիւանդ կամ հոգեվարք սիրելիներն, ինչպէս ասոնք ալ լեղապատտո կ'աղաչեն որ չլքուին քաց դաշտին

մէջ, ուր անպայման ողջ ողջ կեր պիտի ըլլային գիշերաշրջիկ սովալուկ գայլերու եւ դիակեր ըորենիներու . . . : Բայց երկար խորհելու ժամանակ չկար. վրայ կը հասնին ոստիկան գինորներն ու «սէվքիաթի» մեծ ու փոքր արինարքու պաշտօնեաները: Աստնջ ոչ գութ, ոչ մարդկային ո՛ր եւ է զգացում ունէին. ծառերէ կտրուած հաստ ճիւղերով եւ մտրակներով կը սկսին աջ ու ձախ գանակոծել թշուառ եւ շուարած ժողովուրդը, փոյթ չէ թէ ո՛ր տեղի կը հանդիպի. աչքեր կը պայթին, գանգեր կը ջախջախուին, դէմքեր արինելուայ կ'ըլլան, նոր նոր վէրքեր կը քացուին, որո՞ն հոգը, ո՞վ է խղճացողը, միթէ կատաղի վագրերէ զթութիւն կը սպասուի՞:

Բազմաշարչար տարագիր ժողովուրդը, տեսնելով որ մեկնելէ ուրիշ ճար չկայ, հազարաւոր վրաններ կը սկսին ակնթարթի մը մէջ վար առնուլ ծալել եւ շալկած ճամբայ ելլել, տեղույն վրայ թողլով քալելու անկարող իրենց հիւանդ կամ հոգեվարք սիրելիները:

Թշուառ հայ մայրեր անկարող հետերնին տանելու անտուաղութենէն, սաստիկ ցուրտէն եւ ճամբաներու տառապանքէն հիւանդացած, կիսամեռ կամ հոգեվարք իրենց անչափահաս զուակներն (2—6 տարեկան), կը ստիպուին իրենց ձեռքով տանիլ եւ նետել արդէն մեռածներու վրայ . . . : Ականատեսներ պատմեցին արցունքով, թէ հայ անմեղ հազարաւոր մանուկներու դիակներով Կանլըկէչիտի առջեւ 2 ըլուրներ կը կազմուին, որոնց մէջ կը տեսնուին նաեւ քազմաթիւ մանուկներ, որոնք սակայն դեռ մեռած չեն եւ որոնց թաթիկները դէպի իրենց մայրերը կ'երկարին . . . : Այս հիւժած եւ լքուած հրեշտակներու դեռ չմեռած աչքերուն մէջ աղաչանքի եւ ըողոքի նայուածքը կար իրենց մայրերուն եւ Աստուծուն դէմ . . . : Իսկ ոմանց կիսամեռ շրթները դեռ վերջին անգամ մըն ալ կ'արտասանէին սրբազան քառք մանա՛րի՛հիկ . . . :

Մի իրենց որդեսէրութեամբն գերութեան 5—6 դարեր ցեղին գոյութիւնը ապահովող հայ մայրեր ա՛լ չէին ուզեր ետեւ նայիլ, ուր թողած էին իրենց կեսամեռ մանուկներուն հետ եւ իրենց սիրտը:

Հնար չկար հետերնին առնելու, որովհետեւ քանի մը ժամ վերջ դարձեալ պիտի անշնչանային իրենց սրտի հատորները եւ չէ՞ որ ճամբուն վրայ պիտի ձգէին երթային . . . : Լաւ էր որ ամէնքը

նոյն թշուառ եւ հալածական ազգին զաւակները մէկտեղ ըլլային եւ մէկտեղ պատկէին դէգերով ու բլուրներ կազմէին. թերեւս Աստուած ու մարդիկ տեսնէին ու ա՛լ վերջապէս զթային քաւ համարելով անպատմելի տառապանքն աքտրական անքախտ հայ մայրերու . . . : Մինչ այս լքուած կիսամեծ մանուկներու տեղ իրենց գիրկը առած կը տանէին, մնացորդ զաւակներէն ամենատկարը եւ սպառածը, մինչեւ որ լքումի կարգը ասոր ալ գար :

Արդեօք մարդկային միտքը պիտի կրնայ երեւակայել անմեղ եւ հրեշտակային հազարաւոր մանուկներէ կազմուած քարձր բլուրներ, եւ մայրեր՝ որ իրենց գիրկը առած իրենց ստուած, հոգեվարք կամ կիսամեծ մանուկները՝ անձամբ կ'երթային նետելու այս մանկական դիակներու վրայ նորեր . . . եւ հեռանալու գլխիկոր ու կորաքամակ, աչքերնին ետին, սրտերնին արիւնոտ եւ ցամքած, լեզունին անէծքով դողդոջուն . . . : «Աստուծմէ գտնեն» կ'ըսէին ու կը քալէին դէպի առաջ :

Հազարաւոր հայ մանուկներու հրեշտակային հոգիները կը քարձրանան երկինք, հայուն հինաւորց Աստուծուն պատմելու իրենց եւ իրենց սիրելի մայրերու անհուն թշուառութիւնը ու տառապանքը :

Կը հեռանան հայ աքտրականներու հալածական բոլոր այս կարաւանները եւ կ'անհետանան Ամանոսի լեռներուն մէջ դէպի Հասանպէյի եւ Բէլէր: Կը տիրէ համատարած խոր լուծիւն, կը հասնի գիշերը վրայ, ապա կը լսուին ոռնոցներն եւ կաղկանձիւններն սովալլուկ գայլերու եւ շնագայլերու ու աղուէսներու: Այս գազանային ոռնոցներուն մէջէն երբեմն նաեւ կը լսուին մարած ճիչերն յօշոտուող մանուկներու . . . ա՛հ ասոնք դեռ չմեռածներն էին, եւ գազանները նախ տաք արիւնն է որ կը փնտոնն, եւ արեան իրենց խնջոյքն հէգ կիսամեռներէն սկսած էին. որովհետեւ չէ՞ որ գառնուկի հոտ ու համ՝ կու գար ասոնցմէ . . . : Այո՛, մարդկային գառնուկներ զոհաբերուած հայ ազգի փրկութեան ողջակէզի սեղանին վրայ . . . :

Այս անգամ՝ երկրտանի գազաններէն վերջ կարգը եկած էր չորքրտանի գազաններուն . . . առաջիններուն պակասը լեցնելու համար :

Յաւիտենական արդարութեան ժամը նշեց օր մը, թէպէտ ուշ, բայց վերջապէս հուսկ ուրեմն . . . դարավերջիկ թուրք մարդ — հրէշները չէին ուզած հաւատալ, թէ իրաւունքը եւ արդարութիւնը կը խաշուէր, սակայն չէր մնոնք . . . եւ կը պատուհասէր անխնայ ամէն անոնք, որոնք զինք խաշը հանած էին:

Նոյն հայ երիտասարդ սպանները պատմեցին ուրիշ նոյնքան ահաւոր դրուագներ Կանլը-կէշիտի 1915 աշնան սեւ օրերէն:

Ամէն կողմէ Հալէպի վրայով Տէր-Զօր երթալու համար՝ հազարաւոր քսորական հայերու կարաւանները կը հասնէին հետզհետէ Կանլը-կէշիտ: Բայց տարագրութեան քաղաքային եւ զինւորական բարձր պաշտօնեաներն կ'արգիլեն ճամբու շարունակութիւնը, որպէս զի տասնեակ հազարաւոր հայերու խճողումով առաջ գալիք քառասային բնական վիճակէն կարողանան օգտուիլ իրենք:

Երբ այսպէս քսորականներու վրանները հետզհետէ կը ստուարանան հարիւրներով եւ հազարներով, թուրք քաղաքային եւ զինւորական մեծ ու փոքր պաշտօնեաներն, ոստիկան զինուորներն եւ ամէն կողմէ հաւարի եկած աւազակներ կը սկսին զիշերները յարձակիլ եւ կողոպտել անբախտ ժողովուրդը:

Իսկ թուրք մեծ պաշտօնեաները ցորեկները վրաններու խիտ շարքերու մէջէն խուզարկու աչքերով անցած ատեն, իրենց աչքին հանդիպած հայ գեղեցիկ աղջիկներու վրանները նշան դնելով՝ զիշերը կը յարձակին եւ կ'ատեւանգեն այդ անմեղ կոյսերը՝ տանելու համար իրենց հետ:

Եւ անա յանկարծ կը բարձրանայ նոյն վրանին մէջէն վայնատունը, ամէնքը օգնութիւն կը պոռան, աղջիկը լնդապատտա մագերէն քաշկոտուելով դուրս կը քաշուի վրանէն, մայրը փարած իր զաւկին չի թողոր. հրացանի կոթի հարուած մը եւ մայրը զգայագուրկ գետին կ'իյնայ . . . : Մօտակայ վրաններէն՝ օգնութիւն աղաղակող ճիշերէն դուրս կը խուժեն հայ երիտասարդներ . . . կը վազեն առեւանգող ոճրագործներու վրայ, պաշտպանելու համար իրենց ցեղին պատիւը: Գիտեն թէ վտանգը իրենց ալ կը սպառնայ, բայց այլայլմէ եղած եւ անմեղ քոյր մը փրկելու համար շատ բարակը չեն ուզեր խորհիլ: Կը խոյանան խօլաքար ազատելու իրենց անմեղ քաշկոտուող քոյրը, եւ անա զնդակի հարուած մը՝ եւ

գետին ինկած է առաջին խոյացող հայ երիտասարդը գլխէն վիրաւոր . . . :

Իսկ թուրք պաշտօնեաները գիշերուան մթութենէն օգտուելով՝ կոյսը խլած կը տանին ձորի մը մէջ իրենց գազանական կիրքը յագեցնելու համար խենէշաքար, եւ յաճախ եւս հաւաքաքար, մինչեւ որ անշնչանայ մարմինը եւ կտոր կտոր ընելով նետեն ապառաժներու ներքեւ :

Այս պատճառով գեղեցիկ աղջիկներ ունեցող մայրեր իրենց վրանը միշտ կը գարնեն եղեր վրաններու անտառին մէջտեղերը, որպէս զի ըստ կարելոյն հաւանական յարձակումէ մը զերծ մնան :

Կանլը-կէշիտ — Հասանապէլի երկարող ճամբուն աջ կողմը գտնուող զինուորական փայտեայ տաղաւարներէն (պառաք) մէկին մէջ, քով քովի նստած հայ ազնիւ եւ հայրենասէր այս երկու երիտասարդներուն հետ կու լայինք ու իրարու կը պատմէինք մեր տեսածներն ու լսածներն եւ դրուագներն հայ ահաւոր մարտիրոսագրութեան : Քանի իրարմէ կը տեղեկանայինք սարսափելի այս եղերական եւ եղեոնական ողբերգութեանց մանրամասնութիւններուն, այնքան կը մրրկէին մեր հոգիները, վրէժի բոցավառ հրդեհ մը կ'այրէր մեզ կը սպառէր մեզ . . . քայց ի զուր . . . :

Այս անձնագոհ հայ երկու սպաները կ'աղաչէին՝ որ գոնէ ես փախչիմ՝ եւ հոգիս ազատեմ . կը խոստանային ամէն դիւրութիւն տալ ինծի եւ անձամբ առաջնորդել զիս ապահով տեղ մը : Կը համոզէին զիս, թէ քանի որ ես գերմաներէն գիտեմ, արդէն փրկութեանս գործը կրնամ ապահովուած համարել : Թէ գերման երկրաշափներն միայն ¹/₂ ժամ հեռու են երենցմէ . թէ գերմաներէն զիտցող հայեր կը փնտոնեն իբր թարգման գործածելու համար : Թէ մէկ մը որ ես զիս գերմաններու մօտ նետեմ, այլեւս ոչ որ չի կրնար առնել :

Քայց ի զուր կ'ուզէին համոզել զիս . որովհետեւ միակ փափաքս էր իմ՝ տառապանքի ընկերներս ալ հետս ազատել կամ միասին փախչիլ : Մանաւանդ Սիսէն մեր Այրան դրկած թուրքը՝ պիտի գար դիմաւորել յաջորդ օրն իսկ Քէլլէրի առջեւ : Ուստի չէի ուզեր միայն անձս խորհելով ոտնակոխ ընել այն բոլոր բարոյական կապերն, որոնք թէպէտ սեւ օրերու յիշատակներ էին,

ասակայն ճիշտ ասոր համար ալ աւելի նուիրական էին, քան բարի օրերու ըտլոր յիշատակները:

Միշտ կը ջանային զիս համոզել, որ իմ՝ հետս եղող հարիւրէ աւելի տառապանքի ընկերներս հալած, սպառած, լմեցած էին արդէն մեծ մասամբ, թէ ստոնցմէ ազգին ալ խէր չկար, թէ վաղուան հայութիւնը պէտք ունէր հայ մտաւորականներու եւ շինարար բազուկներու:

Վերջապէս տեսնելով որ անդրդուելի կը մնամ՝ իմ համոզումներուս մէջ, որոնք այլեւս հաւատոյ հանգանակ եղած էին մէջս, համաձայնեցանք, որ Ամանոսի երկթ. գծի գերմ. երկրաչափներու պետ Մօրֆին գերմաներէն նամակ մը գրեմ՝, եւ երենցմէ մէկը յանձն առաւ ծիով անձամբ գիշերով իսկ տանիլ եւ անպատճառ պատասխանն բերել Հասանպէյլի:

Երբ այս գերմաներէն նամակն գրելու զբաղած էի, յանկարծ ներս մտաւ Կանլը-կէչիտի ոստիկան զինուորներու թուրք սպան եւ բարեւ տուաւ: Ալ պէտք է երեւակայել այն սարսափը, երբ լսեցի թուրք սպային ողջոյնի ձայնը՝ ճիշտ այն պահուն, մինչ գրիչը ձեռքս փախուստի գերմաներէն նամակը կը գրէի ու լրացընելու վրայ էի:

Անմիջապէս թուղթը անյայտացուցի ծունկերուս մէջ, եւ արուղողով դարձայ հասկնալու այս անակնկալ այցելութեան պատճառը: Զարմացած էինք՝ թէ մենք երեքս որ այնքան զգուշական միջոցներով եկած այս խուցը մտած էինք, ի՞նչպէս մեր հետքը գտած էր այս սպան: Բայց բարեբախտաբար մեր յուզումը եւ երկիւղը երկար չտուեց, ոչ թէ մեր հեռացումէն զայրացած եկած էր մեզ ձերբակալելու, այլ աղաչանքի եկած էր:

Կանլը-կէչիտի մէջ երկաթուղու գծի բանւորներու յոյն պետը, Կանլը-կէչիտէն անցնող արքայական հայ ընտանիքի մը գեղեցիկ մէկ աղջիկը տեսնելով եւ սիրահարելով, նիւթական եւ բարոյական ամէն զոհողութիւն ընելով՝ ազատած էր թէ՛ աղջիկն եւ թէ՛ ամբողջ ընտանիքը՝ հայր, մայր եւ 2-փոքր եղբայրներն եւ իր մօտ վար դրած էր, շնորհիւ Կանլը-կէչիտի ոստիկան զինուորներու սոյն սպային միջամտութեանը: Այժմ՝ նոյն Յոյնը լսելով որ նոր ժամանած մեր կարաւանին մէջ մէկ «տէպիոթ», եւ մէկ քահանայ կայ,

դիմած էր թուրք սպային, խնդրելով որ իր ազդեցութեամբը զիս համոզէ, որպէս զի պսակեմ զինքը իր սիրած հայ աղջկանը հետ:

Թուրք սպան երբ քաղաքավարութեամբ խնդրեց՝ որ այս պսակը կատարեմ՝ անձամբ, մեծ ուրախութեամբ ընդունեցի եղած առաջարկը, որով երկիւղս եւ կասկածներս ալ անմիջապէս ինքնին փարատեցան:

Նոյն զիշերը իսկ՝ թուրք ոստիկան զինւորներու եւ հայ երկու սպաններուն հետ գնացինք յոյն գործաւորապետին տունը, եւ ստուգեցի հայ ծնողացմէ եւ հայ աղջիկէն թէ սիրայօժար կ'ուզեն այս պսակի կատարումը, որովհետեւ զիրենք արքորէ փրկած էր եւ երախտապարտ էին իրենց յոյն փեսային: Անմիջապէս ողբացեալ Տ. Յուսիկ քահանայ Քաջունին եւս հրաւիրելով պսակը կատարեցինք առանց Մաշտոցի, զի չունէինք, միայն զլիաւոր աղօթքները վերիվերոյ յիշելով եւ ըսելով: Ապա հիւրասիրուեցանք եւ անկին մը քաշուելով սկսայ լրացնել գերմաներէն նամակս: Հայ երկու սպաներէն երիտասարդը ձի նստելով անմիջապէս ճամբայ ելաւ տանելով նամակս Այրան, որ միայն 4 ժամ հեռու էր մեր գտնուած վայրէն:

Աքսորական խեղճ ժողովուրդը տեղ չգտնուելուն պատճառով, դուրսը բացօդեայ զիշերել ստիպուած էր քարերու վրայ եւ իրարու մօտ խարոյկներ վառած, որովհետեւ սաստիկ ցուրտ էր ձորի մը մէջ գտնուելնուս պատճառով:

Առաւօտը արեւածագին Կանլը-կէշիտէն դեռ չմեկնած, կամուրջին վրայ հանդիպեցանք գերման ինքնաշարժ բնոնակառքերու, որոնք Հալէպէն եկած էին: Այս առաջին գերման սպաներն էին, որոնց հանդիպեցանք: Արդ գոհացում տալու համար մեր դժբախտ ժողովուրդի միահամուռ խնդրանքին, մօտեցայ զինւորական առաջին «ինքնաշարժին», գերման սպային, որ հազարապետ մըն էր եւ ըսի գերմաներէն — թէ հեռու տեղէ կու գանք ամիսուկէս է ճամբայ կը քալենք, շատ տառապանքներ կրեցինք, ա՛լ տուկալու կարողութիւն չմնաց մեր վրայ, եւ ուտելու չոր հաց իսկ չունինք ճամբայ քալել կարենալու համար. ուստի խնդրեցի որ միջամտէ եւ մեզի հաճի գործ հայթայթել գերմ. երկաթուղային զծերու վրայ:

Զինուորականը անկարեկիր կոշտ շեշտով մը ըսաւ ինծի, որ ինք ոչինչ չի կրնար ընել. եւ ցոյց տալով իր ետեւ գտնուող ինքնաշարժը յանձնարարեց, որ այդ երկրորդ ինքնաշարժին մէջ գտնուող անձէն օգնութիւն եւ զթուփիւն հայցեմ:

Երբ յուսահատ երկրորդ ինքնաշարժին առջեւ գնացի եւ վարագոյրը վեր առի, ներսը նստած գտայ թուրք փաշայ մը . . . ու սարսափած ետ քաշուեցայ . . . : Ես գերման սպային դիմելով օգնութիւն խնդրած էի եւ գերման հագարապետը զիս մեր դահիններուն կը դրկէր, որպէս զի մեզի կարեկցին . . . :

Տառապանքի ընկերներս, որ ետեւս կանգնած էին եւ իրենց կենդանի նահատակութեամբն, այսինքն հալումաջ զգեստներով եւ դէմքերով զթուփիւն կը հայցէին, երբ տեսան գերման սպային սանասարտութիւնն՝ զայրացած անէծք թափելով զլիտուն հեռացան իսկոյն՝ խորապէս համոզուած թէ գերմանն եւս նուազ դաժան եւ անգութ չէր քան թուրքը, եւ թէ երկու զինակիցներն արդարեւ իրար կ'արժէին . . . եւ իրար կը լրացնէին . . . :

Սոյն իսկ ուրիշ գերման ենթասպայէ մը խնդրեցինք, որ մեզի թոյլտուութիւն ընեն գերման փուռէն հաց գնելու մեր դրամովը, քայց մեզ արգիլուեցաւ հաց ալ գնել: Սոյն իսկ գերման ենթասպան մտրակով եկաւ փուռին առջեւէն վանելու մեր այն ընկերները, որոնք դրամը ձեռքերնին հաց գնելու համար հաւաքուած էին փուռին առջեւ, պոռալով թէ միայն գերման վարչութեան ներքեւ գտնուող անձերու կը տրուի այդ փուռէն հաց. որոնց ալիւրը սակայն մեր դաշտերու ցորենէն պատրաստուած էր անշուշտ . . . :

Ամէն անոնք, որոնք ականատես եղած էին Կանլը-կէշիտէն անցնող կէս միլիոնէ քիչ պակաս հայութեան թշուառ այդ կացութեան, նախ քան մեր մեկնումը զլիտու յուսահատ շարժումով մը կ'ըսէին ինծի — հայր սուրբ ա՛լ հայութեան խէրը տես. այս անգամ՝ մտքէ չանցած այնպիսի գործ մը կատարեցին հայ ազգի դարեւոր թուրք թշնամիները, որ ստուգիւ լմացանք . . . ա՛լ դեղի համար հայ փնտոնես չես կրնար գտնել: Անապատները գնացողները եւս անօթի պիտի կարսուին. ա՛խ ինչո՞ւ ազգին մեծերը չկուսեցին, եւ միջոցներ ձեռք չառին . . . ափսո՞ս ալ հիմա շատ ուշ է ո՞վ մնաց որ ի՛նչ պիտի կրնանք ընել սակէ վերջ . . . : Զէյթունն

ալ փճացաւ, միայն Վանը, Շապին-գարահիսարն ու Ռոքֆան կրցան իրենց հերոսական դիմադրութեամբ փրկել հայութեան պատիր...:

Արինոտ անցք կոչուած այս արատոր դժոխավայրէն մեկնեցանք վերջապէս, մէկ կողմէն ականատեսներէ մեր լսած սարսափելի պատմութիւններէն յուսաբեկ, միւս կողմէ սակայն՝ մօտալուս փախուստով ձեռք բերուելիք փրկութեամբ յուսալից եւ ոգեւորուած:

Մարուան ուխտաւորներու սեւ կարաւանը կը բարձրանար դանդաղօրէն դէպի լեռնային ոլորապտոյտ ճամբաներով Հասանպէլի: Արդէն մտած էինք Ամանոս կամ տեղական անուամբ «Կեալուր տաղի», կոչուած լեռներուն մէջ: Որովհետեւ Ատանայէն դէպի Հալէպ տանող միակ ճամբան այս էր. այս պատճառով մեծ խնամք տարուած եւ ընդարձակ նորաշէն պողոտայ մը շինուած էր, ձեռամբ հայ զործաւորական զումարտակի գինորներու: Ասոնք օրը 10 ժամուան չարաչար աշխատանքի փոխարէն կը ստանային միայն չոր եւ սեւ հաց մը՝ առանց նոյն իսկ սպուրի «Ալման չորպասը»: Իսկ հիւանդացած պարագային մահը կը սպասէր իրենց, որովհետեւ ոչ մէկ խնամք կ'ըլլար այս թշուառներուն համար. ոչ բժիշկ ունէին եւ ոչ դեղ. արդէն միշտ իրենց կը յիշուի եղբր վերահրակող թուրք սպաներու կողմէ թէ — փառք տուէք Աստուծոյ, որ այս կողմերը իբր «ամէլէ թապուրի», գինուր գտնուելնուդ համար ողջ մնացած էք եւ ձրի կ'սպրիք, ալ ի՞նչ կ'ուզէք...: —

Վերահաս փախուստի մը յուսալի փրկութիւնը ոգեւորած էր ամէնքս ալ, քայց մանաւանդ մեր դեռահաս երիտասարդները: Ասոնք թէպէտ մեծ մասամբ հիւժած էին երկար եւ հետիոտն տաժանելի ճամբորդութեան մը չարչարանքներէն, քայց կը յուսային դեռ ապրիլ եւ տեսնել այն երջանիկ գալիք օրերը, որը տեսնել ուզեցին անցնող բոլոր հայ սերունդները հինգ դարեր երկար, եւ աւաղ չտեսած մեռան ու գնացին: Անապատներու այս ուխտաւոր երիտասարդները, հեգնելով կեանքի ցարդ կրած բոլոր դառնութիւններն՝ կը քալէին ու կ'երգէին:

— Կրողունկ ուստի՞ կու գաս, ծառայ եմ՝ ձայնիդ,

Կրողունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս.

Մի վազեր, երամիդ շուտով կը հասնիս.

Կրողունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Թողեր ու եկեր եմ՝ միւլքերս ու այգիս . . .
 Զանի ախ կ'անեմ, կու քաղութի հոգիս:
 Կրոունկ պահ մը կեցիր ձէնիկդ է հոգիս,
 Կրոունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս:
 Սրտերնիս կամեցաւ ելանք զնացանք,
 Այս սուտ աստնորիս դարդերն իմացանք
 Աղուհացիկեր մարդկանց կարօտ մնացանք,
 Կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս:
 Աստուած, քեզնէ կ'ուզեմ՝ մարվէթ ու քերէմ՝.
 Ղարիպին սիրտն է խոց ճիկէրն է վերէմ,
 Խմած ջուրն է լեղի, հացը հարէմ,
 Կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս:
 Այրիլս չեմ հոգար, դարիպ կը մեռնիմ . . .
 Կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս . . . :

Արդեօք հայրենաքաղձ հայ զգայուն բանաստեղծը այս տողերը գրած ատեն մտքովս իսկ անցուցած էր, թէ սեւ ու արիւնտ այնպիսի դժոխային օրեր պիտի գային, երբ ամբողջ հայութիւնը դարիպ պիտի մեռնէր Տէր-Զօրի արեւակէզ անապատներուն մէջ, առանց հացի, առանց ջուրի եւ առանց գերեզմանի . . . :

Եւ մենք սեւ կարաւանին մնայուն բոլոր անդամներս, վրէժի ու վշտի կրակով լեցուն մեր սրտերուն խորէն եւ լացող զգայուն շեշտերով կը կրկնէինք — Այրիլս չեմ հոգար, դարիպ կը մեռնիմ . . . կրոունկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս:

Կը քալէինք ու կ'երգէինք, կու լայինք եւ կը բարձրանայինք դէպի Հասանապէյլիի անտառապատ սարերն. մինչեւ որ հուսկ ուրեմն տակաւ երեւցան Հասանապէյլիի վերեւ բարձրացող բլուրին վրայ կառուցուած եւ սպա Ատանայի նախկին կուսակալ Շէմալ փաշայէն (սպա ծովային նախարար եւ վերին հրամանատար Եգիպտոսի դէմ՝ գործող թուրք բանակին) քանդուած, հայոց Եկեղեցիին անբրակներն եւ ցցուած պատերն իբր կենդանի վկայ թուրք աղաղակող անարդարութեան:

Հետզնետէ սկսանք տեսնել Հասանապէյլիի երկյարկանի տուներն ու շուկան եւ հասար վերջապէս քաղաք:

Lassarbeyli - Islahine'

La bonne sœur du pais

32.

ՀԱՍԱՆՊԵՅԼԻ — ԻՍԼԱՀԻՅԷ

Հ Ա Յ Ի Ն Ա Ն Ո Ւ Շ Ա Հ Ո Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Հասանպէյլի՝ Ամանոսի լեոնաշղթային ըարձրութեանց մէջ թաղուած, ամբողջովին հայաբնակ լեոնային քաղաք մըն է:

Այս գիւղաքաղաքը ըլլալով գայմազամանիստ, իր շրջակայքի քազմաթիւ հայ եւ թուրք գիւղերով միշտ եղած է կարեւոր կեդրոն մը: Մանաւանդ այս շրջանակի հայերը միշտ եղած են քաջարի լեոնականներ, եւ ըմբոստ տարր մը ընդդէմ՝ թուրք բռնակալ կառավարութեան: Հասանպէյլի շրջապատուած ըլլալով անտառապատ սարերով եւ ունենալով առողջարար կլիմայ ու սառնորակ աղբիւրներ, եղած է զօրաւոր կեդրոն մը հայութեան համար: Որ կրցած է եւ զիտցած է ըարձր պահել պատիւը հայ ցեղին, եւ դիրսու ոտից կոխան չըլլալ իր վրայ խուժող թուրք ոնրաճարաւ հորթաներուն:

Մինչդեռ համաշխարհային պատերազմէն առաջ՝ աւելի քան 800 տուն հայ բնակչութիւն ունեցած էր, մեր անցած ժամանակ 1916ին՝ միայն 40 տուն հայ մնացած էր: Ասոնք ամենքն ալ արհեստաւոր ըլլալնուն շնորհիւ միայն բացառիկ բախտը ունեցած էին քաղաքը մնալու: Ըլլալով երկաթագործ, ոստայնանկ, կահագործ, կառագործ, հիւսն, համետագործ, պայտագործ, ամէնքն ալ կ'աշխատէին զինուորական վարչութեան աշխատանոցներուն մէջ, բանակի պէտքերուն համար: Ասոնց ամբողջ թիւը մեր քաղաք տեղեկութեանց համաձայն՝ հազիւ 165 հոգիի կը հասնէր այն ատեն, եթէ ոչ աւելի:

Երբ մեր կարաւանը հասաւ Հասանալ յլի, մտանք այն մեծ պողոտայի (շուէ) երկու կողմը գտնուող զանազան սպրանքներ ծախող խանութներու շարքի մը մէջ, որը Հասանալ յլիի միակ շուկան էր:

Կանլը-կէշիտէն ճամբայ ելլելէ ի վեր 6—7 ժամ է կը քալէինք եւ չափազանց անօթի էինք: Որովհետեւ մեր մեկնումի ատեն արդէն չթոյլատրուեցանք հաց գնելու, իսկ ճամբան ոչ մէկ զիւղի կամ կայանի հանդիպեցանք, ուր կարողանայինք հաց ճարել մեր ամէնքին համար:

Մեր անցած ճամբուն վրայ հասանք հացի փուռի¹ մը առջեւ, եւ ամէնքս ալ խուժեցինք մօտը մեր դրամով հաց գնելու համար: Սակայն իսկոյն մեր վրայ յարձակեցան մեր պահակ ոստիկան զինուորներն եւ պոռալով արգելեալ է «եասագտոր», մտրակներով մեզ վանեցին փուռին առջեւէն:

Կաթիլներ կան որոնք բաժակը կը յորդեն. ստուգիւ ալ անկարելի եղաւ հանդուրժել այսքան խստութեան, անզթութեան եւ տառապանքի: Անօթի էինք, սովը կը տանջէր կը զալարէր մեր դատարկ ստամոքսներն ու աղիքներն. հացը կը տեսնէինք եւ չէինք թոյլատրուեր որ մեր դրամով գոնէ գնենք:

Մտրակներով մեզ սկսան բռնի վարել առաջ, հացին հօտը կ'առնէինք, ախ ա՛յնքան անոյշ էր, որքան անուշարոտ չափտի թուէին մեզի նոյն պահուն աշխարհի բոլոր հոտաւէտ իւղերն ու անուշարոտութիւններն, քայց արգիլուած էր մեզի մօտենալ փուռին պատառ մը հաց գնելու: Բռնադատեալ առաջ կը քալէինք, քայց մեր աչքերն ետեւ կը մնային, ուրկէ կու զար հացին անուշարոտութիւնը . . . : Մեր մաշած հոգիները թէպէտ տարիէ մը ի վեր շատ տառապանք ու տաժանք կրած էին, քայց այն սիրտմաշուրը, որ կրեցինք պատառ մը հացի համար, չափը անցուցած էր: Այո՛, շատ երկար օրեր անօթի անցուցած էինք միայն չոր եւ սեւ անձամելի եւ անմարսելի հացի շերտ մը ջանալով կլլել: Սակայն մենք մեզ լոնցուցած էինք ու միտիթարած ըսելով կամ խորհելով, որ հաց չկայ մէջտեղ որ գնենք. ճար չկար, համբերելէ զատ ոչինչ կրնայինք ընել եւ յուսալով կը սպասէինք . . . : Իսկ այժմ՝ հացին անոյշ հօտը վայրսպար կը զրգռէր մեր ախորժակը՝ արթնցնելով

¹ Թուրք զինուորական փուռ մըն էր:

մեր մէջ դեռ ներքին մոխիրներու մէջ թաղուած՝ ապրելու յոգնած ու միշտ սէրը. կը տեսնէինք մանաւանդ հացը, քայց արգիլուած էինք մօտենալ:

Մեզմէ շատեր՝ կմախացած ծերունիներ եւ պատանիներ ալ չկրնալով տոկալ այսքան տառապանքի կու լային դառնօրէն ու կ'ըսէին — մեռնիլը հազար անգամ լաւ է քան ասանկ ապրիլը. ա՛խ երբ պիտի մեռնէինք եւ ազատէինք այս բոլոր շան տանջանքներէն . . . : —

Ժեր թուրք մը մօտեցաւ մտրակով մեզմէ ծերուկ մը ծեծող ոտիկան շարասիրտ եւ անգութ զինուորի մը եւ ըսաւ նոյն պահուն — Ատուծմէ չվախցողներ, ասոնք արդէն լմացած են, պատառ մը հանց ալ չէք ձգեր որ իրենց դրամով գնեն եւ ուտեն. թողուցէք պատառ մը հաց ուտեն . . . այս մեր ըրածները մեզի չպիտի մնան քայց ողջ մնացողը պիտի տեսնէ ու քաշէ . . . :

Հարիւր հազարէն մէկ թուրք մը եւս անաւասիկ, որ կը զթար մեր վրայ . . . :

Երբ բռնադատուած՝ ամբողջ շուկան անցանք առանց քան մը գնել արտօնուելու եւ քաղաքին վերի ծայրը հասանք, հանդիպեցանք «ամէլէ թապուրի», զործաւոր հայ զինուորներու: Ասոնք Պոլսէն էին մեծ մասամբ եւ կ'աշխատէին նամքաներու վրայ, եւ անձրեւէ փլփլած տեղերը նորոգելու զբաղած էին:

Ասոնցմէ մէկ քանին ճանչցան զիս, եւ մէկը Պալաթի թաղէն, որը դպրաց դասէն ըլլալուն՝ իբր Պալաթի քարոզիչ յաճախ տեսնելու առիթ ունեցած էի, ինկաւ վրաս լալով եւ համբուրելով ձեռքերս կ'ըսէր փղձկուած — հայր սուրբ այս ի՞նչ օրերու ինկանք. քեզ ալ պիտի տեսնէի՞ օր մը այսպէս ցնցոտիներու մէջ առանց կօշիկի եւ առանց մարդկային կերպարանքի . . . վա՛խ, վա՛խ, վա՛խ, ա՛լ լմացանք, նայէ որ փախչիս . . . չըլլայ որ Տէր-Զօր երթաս, այն ատեն երբեք փրկութիւն մի՛ յուսար . . . այնտեղ եղողներն ալ պիտի ջարդուին կ'ըսուի . . . ի սէր Ատուծոյ փախէք ազատեցէք . . . միակ փրկութիւնը փախչիլն է . . . երկաթուղու գծերը քիչ հեռու են, անգամ մը որ դուք ձեզ հոն նետէք, ա՛լ փրկուած էք մի՛ վախնար . . . : —

Թէպէտ Կեսարիայէն ի վեր ես ալ ստիպուած ըլլալով հետի-

ոտն քաշելու, այլ եւս մարդկային արտաքին շնորհք վրաս մնացած չէր, եւ կօշիկս կազմալուծուած ըլլալով, մատներս դուրսն էին... եւ եկեղեցականի էնթէրիս ու վերարկուս պատռտուած էր. սակայն ինքն ալ իր ընկերներուն նման նուազ անմխիթար վիճակի մէջ չէր:

Հակառակ զինուոր անունը ունենալնուն եւ զինուորական ծառայութեան մէջ ըլլալնուն՝ ոչ մէկը զինուորի նամագրեաց ունէր: Այլ իրենց քաղաքային զգեստներով կ'աշխատէին, որոնք արդէն հնամաշ պատառ պատառ եղած էին... եւ բզկտուած կտորներն վար կախուած էին, զի թել ու ասեղ չունէին որ կարէին թշուառները: Օրական 10—12 ժամ՝ կ'աշխատէին ցուրտին, ձիւնին, անձրեւին եւ քամիին մէջ, եւ միայն 250 տրամ հաց մը կը տրուէր իւրաքանչիւրին իբր ատօրեայ միակ սնունդ: Եթէ հիւանդ իյնային արդէն մեռած օրերնին էր. որովհետեւ ոչ բժիշկ ունէին եւ ոչ դեղ, ոչ պատասպարուած բնակարաններ ունէին, եւ ոչ կանոնաւոր սնունդ:

Հայ զործաւորական զինուորներու բնակարանները մարգագետիններու վրայ զարնուած մէկ քանի հոգինոց զինուորական սրածայր վրաններ էին, որոնցմէ շատեր պատռտած էին եւ անձրեւն ու ցուրտն ներս կը թափանցէին: Սակայն դժգոհ չէին իրենց վիճակէն, որովհետեւ գոնէ զիրենք ողջ ձգելու բացառիկ շնորհն ըրած էին...: Մինչ իրենց ընկերներն, այսինքն ներքին գաւառներու մէջ Կեսարիա, Պողազլիան, Եոզկատ, Էնկիւրի գտնուող հայ զինուորներն սպաննուած էին չարաչար մահերով, նոյն իսկ թուրք ընկերներու կողմէն...:

Վայրկեանէ վայրկեան բանակցութեանց ելքին կը սպասէինք քաղաքին մէջ յարմար տեղ մը իջեւանելու համար, յանկարծ ուտիկան մեր պահակ զինուորներու տասնապետն եկաւ մեզի հրամայելու իր ստացած պատուերին համաձայն, որպէս զի կարաւանը շարունակէ իր ճամբան:

Ա՛լ անկարելի եղաւ հանդուրժել այսքան չարչարանքի. եւ ամէնքս ալ ըմբոստացանք եւ ինչպէս Հանրնի առջեւ փորձեցինք ընել, հոս ալ չուզեցինք առաջ քաշել եւ ընդդիմացանք հեռանալ քաղաքէն: Անօթի, ծարաւ, գիշերը վրայ կը հասնէր եւ մեզի կը զլացուէր գոնէ կենդանիներու ախոռ մը, ուր զուխնիս կարող ըլլայինք հանգչեցնել գէթ կենդանիներու աղբիւսներու վրայ...:

Հիւսիսային ցուրտ քամի մը կը փչէր, ի՞նչպէս պիտի կրնայինք զիշերը բացօղեայ անցնել լեռներու եւ ձորերու մէջ:

Մեզի կ'առարկուէր որ քաղաքին մէջ քօլերայի համաճարակ ըլլալուն՝ չէին ուզեր թուրք զինուորական եւ այլ քաղաքային պաշտօնեաները, որ վարակուէինք . . . :

Մինչդեռ մեզմէ շատեր ընդհակառակը կը փնտռէին այսպիսի մահաբոյր բացառիկ պատենհութիւն մը, որ ազատէին այս անհանդուրժելի տառապանքներէն, եւ փոխանակ ամէն օր մեռնելու եւ ողջանալու՝ մէկ անգամ՝ ընդ միշտ կը փափաքէին մեռնիլ եւ ազատիլ . . . :

Միանգամայն կ'առարկէին, թէ քաղաքին մէջ յարմար մեծ բնակարան չկայ մեր հարիւր հոգինոցէ աւելի կարաւանք պատըսպարելու: Որովհետեւ հայոց լքած տունները եւ պարտէզները ամբողջութեամբ յանձնուած էին թուրք գաղթականներու: Իսկ լաւագոյն բնակարանները իւրացուցած էր զինուորական իշխանութիւնը իր պէտքերուն համար:

Երբ յանձն առինք եւ յօժարութիւն ցոյց տուինք քաղաքին մէջ գտնուող որ եւ իցէ աւերակ մէկ շէնքին մէջ կամ՝ գոնէ մօտիկը մնալու, բաւ է որ հիւսիսային նոյն պահուն փշող երեկոյեան սառնաշունչ քամիէն պատսպարուած ըլլայինք: Այն ատեն բացէ ի բաց յայտարարուեցաւ մեզի, թէ Հասանպէյլի գտնուուելով զինուորական իշխանութեան վարչութեան ներքեւ, իբր զինուորական լեռնային բանակատեղի մը՝ մեզի արտօրականներուս ներելի չէր այսպիսի զինուորական կարելոր կայանի մը մէջ մէկ զիշեր իսկ մնալն ու կը հրամայուէր մեզի, որ առաջ շարժինք առանց առարկութեան եւ դժկամակութեան: Արդէն ոստիկան զինուորներն փայտեր ճարած էին մեզ ծեծով առաջ վարելու համար, երբ վերջին փորձ մը եւս ինձմէ խնդրեցին ընել իմ՝ դժբախտ տառապանքի ընկերները:

Ամէն կողմէ կ'աղաչէին որ երթամ՝ անձամբ զինուորական հրամանատարին մօտ, եւ աղաչեմ՝ որ գոնէ մէկ զիշերուան համար մեզի հաճի յանուն մարդասիրութեան պատսպարան տալ:

Թէպէտ ակներեւ էր, թէ՛ որ եւ է հեղինակութիւն վրաս մնացած չէր, ուստի աւելորդ էր արդէն բիւրիցս շարաշար խորտա-

կուած արժանապատուութիւնս անգամ՝ մը եւս վիրաւորանքի ենթարկել: Սակայն չէ՞ որ ծովը ինկողը օձին կը փաթթուի կը ըսուի, մենք ալ արիւնի ալէկոծութեան բռնուած մարդիկ էինք, միթէ պէտք չէր դիմէինք ամէն տեղ, ամէն անձի, եթէ նոյն իսկ ասոնք մեր դարեւոր դահիճներն ըլլային . . . ո՞վ զիտէ թերեւս կարեկցութեան մէկ յոյժ բացառիկ նոպայի մը մէջ գթային մեզի . . . :

Ուստի ոստիկան զինուորներու մեր վերահսկիչ ենթասպան պարգեւատրելով՝ թոյլտուութիւն ստացայ կարաւանէն անջատուելով յետ վերադառնալու, ներկայանալու համար զինուորական հրամանատարին:

Վերջապէս փնտտութիւններէ վերջ գտայ զինուորական հրամանատարութեան շէնքին առջեւ կանգնած «Մէնզիլ գոմանտանին», երեսունամեայ թուրք իթթիհատական սպայ մը Հիւսնի, որ հակառակ շատ երիտասարդ ըլլալուն, արդէն հազարապետէ բարձր ազդանշաններ ունէր, որովհետեւ սելանիկցի էր . . . :

Ժայր աստիճանն քաղաքավարութեամբ թրքական ձեւով բարեւելէ վերջ, ողորիչ շեշտով թախանձագին աղաչեցի, որ յանուն մարդասիրութեան բարեհաճի թոյլատրել մեզի ամէնքիս, որ գէթ մէկ զիշեր օթեւան ունենանք քաղաքին մէջ: Բացատրեցի թէ մէկուկէս ամսէ ի վեր արդէն ճամբայ կը քալենք, թէ սարսափելի տառապանքներ կրած ենք եւ արդէն սպառած ու հալումաշ եղած ենք: Թէ զարնան շարունակական անձրեւներով գետինները նոյն իսկ կոխել կարելի չէ, թող թէ քացողեայ պառկիլ ջուրին եւ ցեխին մէջ: Թէ անօթի ենք եւ գոնէ քիչ մը հաց գնել կ'ուզենք, եւ յանուն իրենց մարգարէին աղաչեցի որ մեզի «մէրհամէթ», ընէ այսինքն գթայ . . . :

Թուրք սպան անկարեկիր ու վրէժխնդիր շանթահարիչ նալուածքով մը զիս յոտից ցզլուխ չափելէ եւ ունկնդրելէ վերջ ըսաւ զայրացկոտ շեշտով մը. — Դուք հայերդ չունէն ալ ցած արարածներ էք, դեռ երես ալ ունիք եւ զթութիւն կը սպասէք ազգի եւ պետութեան թշնամի զարշէլիներ . . . : Եթէ քաղաքին մէջ տեղ ալ ըլլայ, դարձեալ չեմ թոյլատրեր, որ քաղաքին մէջ գիշերէք: Որովհետեւ դուք արժանի չէք պաշտպանութեան եւ կարեկցութեան: Անպատճառ դուրսը պիտի գիշերել տամ՝ ձեզի. դէ՛հ գնացէք Տէր-

Զօրի անապատները եւ հայկական անկախ պետութիւնը հոն հիմնեցէք . . . հայտէ՛ աչքիս մի երեւար . . . —

Այլեւս անկարելի ըլլալով հանդուրժել մեր բովանդակ կեանքին մէջ դուն ուրեք տեսած այսքան սարսափելի եւ ընդվզեցուցիչ անարգանքի մը, առ ոչինչ համարելով ամէն երկիւղ չբաշուեցայ ըսելու նախ քան հեռանալս՝ թէ — ինչ որ մեզի ըրիք՝ նոյնը պիտի գտնէք դուք ալ (իտէն պուլուր, տիւնեսար տըր) . . . : — Ասոր վրայ հրամանատարը սատարիկ զայրացած յարձակելով վրաս այրող շառաչին ապտակ մը զարկաւ աջ ծնօտիս՝ պոռալով — շուն հեռացիր շուտով ասկէ, քեզ ոտքերուս տակ կը սպաննեմ՝ հիմա . . . : —

Կենալը աւելորդ էր եւ հեռացայ անմիջապէս. եւ երբ կրկին շուկային մէջէն անցնելով մեր կարաւանին մօտ կ'անապարէի, հայ արհեստաւոր մը փութաց քովս եւ ըսաւ — հայր սուրբ անցած ըլլայ . . . քեզի հարիւր հաց պիտի տամ, տար արսորական ժողովուրդիդ բաժնէ. տեսանք եղածը, Աստուծմէ գտնեն . . . : —

Մօտիկը աշխատող հայ արհեստաւորներ անքան յուզուած էին կրած սպտակահարութենէս, որ մէկ քանին ուզած էին յարձակիլ հրամանատարին վրայ եւ իրենց տարէց ընկերները արգելած էին, զգուշացնելով այսպիսի վտանգաւոր փորձի մը արիւնտ հետեւանքներէն . . . :

Զիս մխիթարելու համար փութացած էին սպտակի հաց գնել իրենց մէջ ապա հանգանակութեամբ վճարելու յանձնառութեամբ, եւ ինծի կը յանձնէին որ թշուառ եւ սովալլուկ տարագիր ժողովուրդիս տամ:

Երբ դարձայ մեր կարաւանին մօտ, աւետաւոր կամ մխիթարական լուր մը ստանալու յոյսով մօտս փութացողներ փոխանակ հարցնելու թէ ի՞նչ լուր բերած եմ, տեսնելով կարի գերագրգռուած եւ յուզուած վիճակս, հարցուցին — ի՞նչ ես եղեր հայր սուրբ . . . ի՞նչ ըրին քեզի . . . ի՞նչու աջ երեսդ այդքան կարմիր է . . . ըսէ ի՞նչ պատահեցաւ . . . : Բայց պոռթկացող յուզումս անգափելու անընդունակ, խոշոր արցունքի մէկ քանի կայլակներ ինքնակամ կը սահէին վար . . . իբր կրակի հատիկներ այրելով գիս:

Արդէն առանց որ եւ է բացատրութիւն տալու հասկցած էին ինքնարեքար, որ սպտակահարուած էի . . . ու առ ի մխիթար

րութիւն կ'ըսէին ինծի — Աստուծմէ գտնեն . . . սա ալ գրէ գրքիդ մէկ անկիւնը . . . : —

Միակ միսիթարութիւնը սակայն մեր ամէնուն այս եղաւ, որ 100 տրամսոց մէկ մէկ փոքր հաց ուտելու քախտ ունեցանք, իբր փոխարինութիւն ստացած սպտակիս: Այս ալ նուազ միսիթարութիւն չէր սակայն, երբ յիշենք որ 14 ժամուան մէջ առաջին հացի պատառներն էին որ բերան կը դնէինք, թէպէտ քիչ՝ բայց վերջապէս երբեք չուտելէն աւելի լաւ էր . . . :

Այլեւս ճարահատ եւ յուսահատ անէծքով հեռացանք Հասանպէյիէն, եւ շուրջ 40—50 բոպէ քալելէ վերջ հասանք մեր գնացած ճամբուն աջակողմը ձոր մը, ուր մեր պահակ ոստիկան զինորդներն որոշած էին որ գիշերենք:

Այս ձորին մէջ ամէն կողմէ ջուրեր կը վազէին. ոչ թէ պտակելիք տեղեր չկային, այլ կոխած տեղերնիս ցելի էր: Բայց գիշեր էր, եւ խաւարը պատած էր ամէն կողմ՝, գիշերուան այս պահուն ոչ մէկ տեղ կրնայինք երթալ: Ուստի կամայ ակամայ բարձրացանք ձորին կից ըլլորը, ուր քաղդաստաքար աւելի չոր կը թուէր ըլլալ եւ ցախեր հաւաքելով կրակներ վառեցինք: Խումք խումք բոլորուելով խարոյկներուն շուրջը սկսանք տաքնալ եւ մասամբ մեղմացնել հանդիպակաց կողմէն փշոզ գարնանային գիշերներու յատուկ հիւսիսային ցուրտ քամին, որ իր սաստկագոյն աստիճանին հասած էր հոս, շեռներու քառական բարձր շրջանակի մը մէջ գտնուելնուս պատճառով:

Ոչ մէկս անկողին կամ վերմակ ունէինք, որովհետեւ հնար չէր հետիոտն զնացողներուս համար ծանր բեռներ կրել մեզի հետ:

Մեզմէ մէկ քանին թեթեւ «պաթանիաներ» ունէին. իսկ ոմանք եւս հաստ վերարկուններ, որոնք կը ծառայէին սեփրականատէրերուն՝ թէ՛ իբր անկողին եւ թէ՛ իբր վերմակ: Ամէն անոնք, որոնք մեր ճամբայ ելած ատեն անկողին կամ վերմակ հետերնին առած էին իրենց տուներէն, մասնատրաքար շանկրրիցիներն, երբ կեսարիայէն սկսեալ ամէնքս ալ ըննադատուեցանք հետիոտն քալելու, շատեր անկարող կրելու այսքան ծանր բեռներ՝ ստիպուած վաճառեցին ոչինչ գներով:

Իսկ ոմանք եւս հացի դրամի կարօտ մտալով՝ ծախեցին եւ

Ջարդարար աւազակ թիւրտեր Մալաթիոյ շրջանակին մէջ՝ գերման
զինուորականներէ լուսանկարուած 1915 ին:

«Des bandits massacrés Kurdes de la région de
Malatia», photographiés par des soldats Allemands en
1915.

(1) antique Hélicène

ժամացոյց, եւ շղթայ, եւ անկողին, եւ վերմակ, եւ վերարկու, եւ պաթանիա, վերջապէս ինչ որ կրնար արժէք մը ունենալ: Փոյթ չէ թէ այդ արժէքով մէկ կամ երկու անգամ միայն պատատ մը հաց կարենային ձեռք ձգել:

Բայց ես ոչինչ չունէի վաճառելիք. եկեղեցականի վերարկուս իմ միակ հարստութիւնս էր, որ կը ծառայէր ինծի վերմակի եւ անկողնի տեղ միանգամայն . . . :

Արդէն զիշեր էր, երբ յանակնեալս այցելութեան եկաւ հոստեղ շատանպէյիի զինուորական բժիշկը՝ Նիկոմիդիոյ Կէյվէ զիւղէն Տոբթոր Ս. Տ. Ս., մեզ փախցնելու թագուն նպատակով: Բժիշկը եկած էր ձիով, իսկ զինքն առաջնորդած էր Կանլը-կէչիտի այն երիտասարդ հայ սաւան՝ որ նամակ տարած էր Այրան գերման ճարտարագէտներու պետին Մօրֆի, եւ Տոբթ. Սամուէլ զինքը հետը առած եկած էր՝ վերջնապէս յաջողցնելու համար փախուստս:

Յեղին պատիւ բերող այս երկու անձնագորհ հայերու այս յանդուգն ձեռնարկն պարզապէս զիս փղծկեցուցած էր: Որովհետեւ իրենց անձն կը վտանգէին զիս փրկելու համար միայն. եւ կ'ապրէինք այնպիսի անաւոր ժամանակի մը մէջ, երբ ամենափոքր յանցանք մը եւ կամ նոյն իսկ կասկած մը քաւ էր մահուամբ պատժելու, եթէ ենթական հայ էր:

Գորհացնելու համար ազնիւ եւ անձնուէր այցելուներուս հետաքրքրութիւնը, համառօտ կերպով պատմեցի առանձին մէկ կողմ քաշուած՝ մեր ճամբու տառապանքները, մեր տեսածները, մեր լսածները, մինչ երկուքն ալ անկարող տոկալու սկսան արտասուել եւ խօսքս յանկարծ կտրելով բժիշկը՝ ըսաւ — հայր սուրբ վերջը աւելի երկար կը պատմես մեզի քու ճամբու ողբերգութիւնդ. հիմա եկած ենք քեզ փախցնելու: Ես ձին այդ նպատակով հետս բերած եմ, չպիտի թողունք որ ճամբադ շարունակես, որովհետեւ ասկէ անդին երթալը ստոյգ մահ դիմել է: Թուրք զինուորական պաշտօնեաները ամէնքն ալ քարեկամներս են, կրնամ քեզ պաշտպանել: —

Ստիպուեցայ ընդհատել հոս բժիշկի խօսքը եւ պատմեցի մէկ քանի ժամ՝ առաջ հրամանատարէն ստացած ապուսկս, եւ սպային ըրած սպառնալիքները յիշեցի:

Բժիշկը պատասխանեց — Մի վախնար անոնք ամէնքն ալ փրաշահիլը ինձմէ. դուն միայն եկուր հետս եւ դուն ձի նստէ ու մենք ոտքով քեզի կը հետեւինք: Մի վախնար նսեւ քովդ եղող պահակ ոստիկան զինւորներէն. անոնց պետը կը ճանչնամ ես, կը կաշառեմ՝ գինքը, որ անգիտանայ քու փախուստդ:

Առարկեցի թէ հետս եկող տառապանքի ընկերներս չեմ կրնար լքել, որովհետեւ վաղը յոյս ունիմ որ Սիսէն Այրան մեր դրկած թուրքը՝ ըստ մեր ժամադրութեան պիտի գայ գտնել զիս Բէլլէրի մօտերը անտառներուն մէջ: Թէ՛ զանոնք ալ փախցնելու մեծ յոյս ունիմ, թէ՛ այսքան շարձարանքներէ եւ տառապանքներէ վերջ չեմ ուզեր ընել զորք մը, որ եթէ ողջ մնամ՝ իմ խղճիս վրայ մինչեւ մահս քեռ ըլլայ:

Իսկ երիտասարդ սպան եւս իր կարգին կ'ուզէր տարհամոզել զիս, թէ հետս եղող ժողովուրդը այլեւս լմացած է, թէ տառապանքի իմ ընկեր կոշածներս՝ հիւժած, սպառած եւ այլ եւս անկարող են նոյն իսկ փախչելու, եթէ առիթն իսկ գտնեն: Թէ՛ ասոնց արտաքին տեսքն իսկ կ'ապացուցանէ որ այլեւս իրենց մէջ տարբեր մեռած է եւ խէր չկայ ասոնցմէ . . . :

Բայց անկարող կ'ըլլային զիս համոզել. որովհետեւ քանի կը խորհէի թէ վաղը թերեւս նպաստաւոր լուր մը կու գայ եւ ես կանխաւ փախած ըլլալով՝ խեղճ ժողովուրդը անգլուխ չի կրնար օգտուիլ նպաստաւոր քացատիկ այդ պատերազմներէն, եւ գերմաններէն զիտցող մը եւս չգտնուելուն՝ կամայ ակամայ պիտի շարունակեն իրենց ճամբան մինչեւ Տէր-Զօր կամ մինչեւ մահ, ուստի անողորմութի կը մնայի մերժումիս մէջ:

Իսկ երիտասարդ սպան ինձի կը հասկցնէր թէ՛ գերմանները՝ շատ պատասխանատուութիւն չեն ուզեր ստանձնել հայեր փախցընելու գործին մէջ, հետեւապէս շատ յոյս չունեմ՝ գալիք լուրերուն վրայ . . . :

Բարեբախտաբար Տորթ. Սամուէլ ծանօթ ըլլալով մեր ոստիկան զօրքերու տասնասպետին եւ զայն անգամ՝ մը փրկած ըլլալով ծանր հիւանդութենէ մը՝ թոյլատրած էր որ մենք երկարօրէն տեսնուինք իրարու հետ՝ առանց արտաքին ո՞ր եւ է անհարկի միջամտութեան: Տորթ. Սամուէլ իրաւունք ունէր յոյսեր դնելու մեր

տասնապետին վրայ, թէ ան աչք կը զոցէ ի հարկին փախուսախ, եթէ նոյն իսկ կանխաւ դրամական վարձատրութեամբ մը բերանը զոցելու փորձ իսկ չըլլայ . . . :

ՍԱԿԱՅՏ ՄԻՒՍ ԿՈՂՄԷ ՀԵՒՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿ ԵՂԱԾ ԷՐ ՄԷՋՍ, ԱՅԼԵԻՍ ԿԵԱՆՔԻՍ ԲՈՂՈՐ ՕՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԵՐԲԵՔ ԶՎՍՏԱՀԻԼ ՅՈՒՐՔԻՆ. ԸԼԼԵՑ ԱՆ ԺԵՐ ԹԷ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ. ՏԿԵՑ ԹԷ ՌԻՍԵԱԼ, ԿՐՕՆԱՍԷՐ ԹԷ ԱՆԳՐՕՆ, ՋՐԻՈՐԱԿԱՆ ԹԷ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ. ԳԻՒՂԱՅԻ ԹԷ ՔԱՂԱՔԱՅԻ, ԱՅՐ ԹԷ ԿՐՆ, ԻՆՉ Կ՝ՈՒՋԷ ԹՈՂ ԸԼԼԵՑ, ԲԱՆ Է ՈՐ ԹՈՒՐՔ Է . . . :

Ա՛լ եթէ ես ա՛լ այսքան մտաբոյր փորձութիւններէ եւ փորձառութիւններէ վերջ դեռ հաւատացող մը պիտի ըլլայի թուրքին առաքինութեանց, ուրեմն անուղղայ ապուշ մը պէտք էր որ եղած ըլլայի . . . :

- Որովհետեւ Հասանպէյլիի թուրք զինուորական եւ քաղաքային պաշտօնեաներուն վստահելով պիտի փախչէի: Իսկ այսպիսի յիմար քայլ մը չէի ուզեր առնել:

Եթէ Տերամբ ողջ կրցայ մնալ, շնորհիւ այս նշանաբանիս միայն կրցայ փրկուիլ: Իսկ անոնք որ թուրքերուն զաղտնիք տուին եւ վստահութիւն բրին, յանկարծ օրին մէկը օձիքնին ձեռք տուին. եւ իրենց մահուամբ քաւեցին իրենց քարեմտութիւնը կամ՝ միամիտութիւնը ճիշտ այն օրն իսկ, երբ արդէն վտանգը անցուցած եւ արդէն փրկուած ըլլալ կը կարծէին:

Տեսնելով որ անկարող կ'ըլլան այլեւս զիս համոզելու, իրաժեշտ առին ինձմէ եւ համբարուեցանք ու մեկնեցան ըսելով — Յետոյ պիտի զղջաս, ոտքդ եկած այսպիսի հազուագիտ պատեհութիւն մը կորսնցուցած ըլլալուդ համար . . . :

Նախ քան մեկնիլն Տոքթոռ Սամուէլ դրամական փոքրիկ նուէր մը եւս տուաւ, որը յանուն եղզկատցի միւր ամենազրկուած ընկերներուն ընդունեցի շնորհակալութեամբ:

Անձնագոհ չհիւրերս սրտաքեկ՝ անյայտացան զիշերուան թանձր խաւարին մէջ: Իսկ ես քանի՛ կը լսէի հայ անձնուէր բժիշկին ծիու ոտքերուն հետզհետէ մեղմացող եւ հեռացող տրտիւնները, այնքան սիրտս կրակով կը լեցուէր: Չի կը խորհրդածէի, թէ արդեօք սխալ ըրի չհետեւելով հեռացողներուն, արդեօք փախուստի միակ պատեհութիւնն էր որ ձեռքէ հանեցի: Արդեօք չափազանցութիւն չէ՞ր

այնքան սերտորէն կապուած մնալ տառապանքի ընկերներու, երբ-
արդէն մեր մահուան նամբուն ⁴ / քորողը անցած էինք եւ վաղուան
համար ալ ոչ մէկ յոյս կար անակնկալ փրկութեան մը:

Սոյն գիշերը մեր եղերական սեւ յիշատակներուն ամենա-
դժբախտ օրերէն մէկը եղաւ, եւ եթէ ցախերով մեր վառած խա-
րոյկներն չըլլային, ապահովաբար ամէնքս ալ պիտի հիւանդա-
նայինք՝ այդ բաց գետնին հիւսիսային սառնաշունչ ցուրտին մէջ
բացօդեայ գիշերելնուս համար:

Առաւօտը վաղ՝ անապարեցիներ հեռանալ այս անհիւրընկալ
լեռներէն հազար անգամ՝ անիծելով այն թշուառական թուրքերը,
որոնք մեզի անգթաբար քամել կու տային դառնութեան մահու
բաժակը ցմբոր . . . :

Տակաւ բարձրացանք Ամանոսի լեռնաշղթային անտառա-
պատ կատարները, ըմբռնելով Կիլիկիոյ տաք արեւու հօգր ճա-
ռագայթները, որով կրկին վերակենդանութիւն ստացան մեր ըն-
դարմացած անդամները:

Վերջապէս մտանք մայրի ծառի սեւ անտառներ, ուր գար-
նան բնութեան ճոխ վերազարթնումը մեզի կրկին յիշեցնել կու
տար մեր թշուառ կացութեան անյատակ խորութիւնը: Աստուած
իմ՝ ի՞նչ հակապատկեր, մինչդեռ մեր շուրջը բնութիւնը յարութիւն
ստած էր՝ կեանք ու կենդանութիւն տալով ամէնուն: Մինչդեռ մեր
ոտքերուն ներքեւ զմբուխտ մարմանդներ, մեր զուխներուն վերեւ
դայլալող թռչուններ բնութիւնը կամ արարիչը կը փառաբանէին,
գարնան սիրերգներով նոր բոյներ շինելով: Երբ ծառ ու ծաղիկ,
թուփ ու մացառ սոխակ ու սարեակ անուշահոտութիւններով եւ եր-
գերով վերազարթնող բնութեան աւետիսը կու տային, մենք կը
տարուէինք դէպի անյայտ ու անյատակ գերեզման:

Ա՛՞՞՞ ԳԱՐՆԱՆ ՄԷՋ ՄԵՌՈՒ ԵՐԿՈՒ ԵՆԿԵՄ ՄԵՌՈՒ ԸՍՍԷ Ե:

Երբ անցնելով անտառներու մէջէն սկսանք իջնել Քէլէրի
լեռան զառիթափն, ուրկէ կ'երեւի արդէն Խալահիյէի դաշտը, յան-
կարծ լուր բերին ինձի, թէ մեր Սիսէն Այրան դրկած թուրք գին-
ւորական փախստականը եկած է արդէն՝ եւ մեր կարաւանին մէջ
մտած եւ կ'ուզէ հետս գաղտնաբար տեսակցիլ, հաղորդելու հա-
մար իր բերած տեղեկութիւնները:

Հարկ եղաւ դանդաղեցնել մեր կարաւանին գնացքը եւ զգուշութեամբ տեսակցիլ մեր բանբերին հետ, որուն արդէն կը սպասէինք Սիսէն միկնելէն ի վեր անձկանօք: Թէպէտ մեզի բերուած լուրերը մեր ակնկալութեանց չէին համապատասխաներ, սակայն յուսահատական ալ չէր: Որովհետեւ գերման երկթ. ընկերութեան Այրանի մարդիկը լուր դրկած էին, թէ իրենք մեր փախուստին ծանր պատասխանատուութիւնը չէին ստանձներ, սակայն եթէ անձնական պատասխանատուութեամբ փախչէինք եւ ապաստանէինք երկաթուղու գծերը, կը խոստանային մեզի ամէնուս ալ գործ տալ եւ հարկին նաեւ պաշտպանել: Սակայն իրենք մեզ ոստիկան զինւորներու ձեռքէն բռնի առնելու համար ոչ մէկ միջոց կ'ուզէին ձեռք առնել:

Ստանալով լրացուցիչ տեղեկութիւններ եւս, թէ հազարաւոր բանւորներու 80 տոկոսը եթէ թուրք են՝ զինւորական, իսկ եթէ հայ են՝ արտրէ փախստական մարդիկ են, մեր լրաբեր թուրքը դրկեցինք Քէլէրի հայ բանւորներու հայազգի պետերուն (չափուշ) եւ յայտնելով որ հարիւր հոգինոց արտրականներու կարաւան մը կը սպասէ $\frac{1}{2}$ ժամ՝ իրենցմէ հեռու ձորին մէջ, փախչելու համար դիւրութիւն եւ պաշտպանութիւն խնդրեցինք:

Մինչ այս, մինչ այն մենք կաշառելով մեր ոստիկան զինւորները, մեր կարաւանը հանգիստի պատրուակին տակ, չթողուցինք որ առաջ երթայ, այլ ամէնքս ալ նստանք մարգերու վրայ, անհամբեր սպասելով մեզի դրկուելիք լուրերուն, որոնցմէ կախուած էր իրապէս այս անգամ՝ մեր փրկութիւնը: Մէկ ժամուան յապաղումէ յետոյ վերջապէս կրկին եկաւ մեր լրաբեր թուրքը եւ յայտնեց որ ամէն ինչ մինչեւ մէկ ժամ պատրաստ պիտի ըլլայ, բաւ է որ մեզի տրուած հրահանգները գործադրենք կէտ առ կէտ:

Ճարահատ նոր կաշառքի սակարկութեամբ հաճեցուցինք մեր պահակ ոստիկան զինւորները, որ մեզ մէկ ժամ՝ եւս թողուն մեր կեցած տեղը:

Այս ժամանակամիջոցը օգտագործել ուզեցինք իրարու հետ խորհրդակցելու հաւաքական փախուստի մը համար: Ուստի կարաւանին գլխաւոր եւ ազդեցիկ դէմքերը մեր շուրջը հաւաքեցինք՝ քննելու համար փախուստի մը կարելիութիւններն ու ան-

կարելիութիւններն, նպաստաւոր եւ աննպաստ բոլոր հանգամանքներով:

Սակայն դժբախտաբար բացի Պոլսոյ աքսորականներէն, մեծամասնութիւնը՝ մասնաւորաբար շանկըրիցիները չէին ուզեր փախչիլ, յոյժ վտանգաւոր եւ մահաոխիթ համարելով այսպիսի յանդուգն ձեռնարկ մը: Նոյն իսկ անոնք, որոնք մեր տաժանելի ճամբու ընթացքին միշտ կրկնած էին, թէ մեր միակ փրկութիւնը փախուստն է. գործադրութեան վճռական ժամուն կը տկարանային գործադրելու փախուստի ո՞ր եւ է ծրագիր, եթէ նոյն իսկ կաշառքով մեր պահակ ոստիկան զինուորներուն համաձայնութիւնն կանխաւ ստանայինք:

Փախչելու ծրագրի մը դէմ՝ արտայայտուողները մասնաւորաբար այս առարկութիւնը կ'ընէին, թէ երբ փախչէին եւ յաջողէին իսկ ազատիլ ո՞ր եւ է հաւանական հետապնդումէ, թուրք կառավարութիւնը իբր փոխ վրէժ անմիջապէս պիտի գրաւէր Չանկըրիի մէջ ունեցած իրենց շարժուն ու անշարժ ամբողջ հարստութիւնը, իրենց կիներն ու աղջիկներն եւս պիտի աքսորէր ու ենթարկէր ամէն կարգի բարոյական ու նիւթական թշուառութեան եւ հալածանքի:

Իսկ իրենց անձին համար երկիւղնին այս էր՝ որ փախուստի մը միջոցին, համաձայն տրուած կարգախօսին, մեր պահակ ոստիկան զինուորներն կրնային հրացանագորկ ընել առանց այլեւայլի: Շատ քիչերը միայն հնարաւոր կը գտնէին կանխաւ կաշառելով մեր հսկող ոստիկան զինուորները, զերծ մնալ հրացանագորկ ըլլալէ: Ժամերը կը սահէին, մեր պահակ ոստիկ. զինուորներու տրուած կաշառքները կը կրկնապատկէինք նոր ժամանակամիջոց ստանալու համար, բայց դժբախտաբար անկարող կ'ըլլայինք վերջնական եզրակացութեան մը յանգելու: Առանց բացառութեան մեր կարաւանին երիտասարդները ամէնքն ալ կ'ուզէին փախչիլ խորապէս համոզուած, թէ պատեհագոյն այս առիթը եթէ օգտագործել չկարողանային, յետոյ չարաչար պիտի զղջային:

Որովհետեւ երկթ. շինութեան գերմ. ընկերութիւնը մեծագոյն դիրութիւնները կ'ընծայէր ամէն կարգի եւ ազգի փախստականներու, օգտուելով թուրք կառավարութեան հետ իր ունեցած գրա-

տր պայմանագրութենէն: Որով այս վերջինը կը խոստանար ազատ
ձգել ընկերութիւնը՝ պաշտօնեաներ եւ քանութիւններ գտնելու եղանակին
եւ ձեւին մէջ, եթէ նոյն իսկ ասոնք զինուորական փախստա-
կաններ ըլլային: Այս պայմանով միայն յանձն առած էր գերմ.
ընկերութիւնը փութացնել երկթ. շինութիւնները եւ ապահովել զին-
ուորական փոխադրութիւններն զինուորի եւ ռազմավթերքի:

Վերջապէս անկարելի եղաւ մեր միջեւ համաձայնութիւն մը
գոյացնել: Զի անոնք՝ որոնք հարստութիւն թողած էին իրենց ետեւ,
չէին ուզեր իրենց փախուստով փտանգել իրենց թողած կայքն ու
գոյքն կամ հարստութիւնը: Իսկ անոնք որ ետեւնին հարստութիւն
մը չունէին որ ձգէին, փտանգելիք քան մը չունենալով ամէն գնով
փախչիլ կ'ուզէին:

Թշուառները դեռ չէին համոզուած, թէ այն օրէն որ սքսորի
ճամբան ըոնեցին դէպի Զօր, այլեւս ոչ հարստութիւն ունէին, ոչ
ընտանիք եւ ոչ զաւակներ: Թէպէտ այս դառն ճամարտութեան
համոզուեցան միայն այն տոնն, երբ սակայն շատ ուշ էր եւ արդէն
իրենց գերեզմանին փոսին առջեւ կը գտնուէին Տէր-Զօրի աւագի
անսպասին մէջ:

Բայց ամէնքէն գաղտնի՝ հայ քանուորակներու հետ համա-
ձայնելով, մեր փախուստը դիւրացնող նոր կարգադրութիւն մը
եղաւ հետեւեալ պարագաներու մէջ:

Այսպէս որոշեալ ժամուն կարաւանը կրկին ճամբայ ելաւ
դէպի գաղթական ի վար Բէլլէր: Երբ հասանք Բէլլէրի ճիշտ մէջ-
տեղէն անցնող ճամբուն այն տեղը, որ ապառաժներու մէջէն
դուրսելով օձապտոյտ կ'իջնայ դէպի Իսլահիյէի դաշտը, յանկարծ
հայ քազմաթիւ քանութիւններ մեզ շրջապատեցին եւ հասկցուցին, որ
երբ պայթումը տեղի ունենայ, ամէնքս մէկ մէկ կողմ փախչինք:

Եւ ահա ձեռքը կարմիր դրօշակով եւ փտանգի ազդանշանը
տուող հայ պահակ քանուոր մը հնչեցուց զալարափողը, եւ յան-
կարծ ուժգնակի յաջորդական արեղ գոռումներով տեսանք ժայռե-
րու բեկորներ, որոնք օդին մէջ կը սլանային: Միաժամանակ
ամէն կողմէ խժալուր աղաղակներով պոռչտուքներ կ'ըլլային —
փախէք, փախէք . . . : —

Այս ընդհանուր խուճապին եւ խառնաշփոթութեանց մէջ՝

առանց ետև նայելու կը փախչէր ամէն մարդ, քանտոր, արքայապետ, ոստիկան զինուոր, կենդանի . . . :

Գոռում՝ զոչումը կը դադարէր, օդին մէջ սաւառնող ապստամբի կտորները արդէն վար ինկած էին ակնթարթի մը մէջ եւ տիրած էր կրկին խաղաղութիւնը, քայց մէջտեղ ոչ ոք կար: Իսկ ոստիկան զինուորներն վերագտնելով իրենց պաղարիւնութիւնը՝ կրկին երեցան ճամբուն վրայ եւ սպառնալիքով հրամայեցին որ փախչող արքայապետները շուտով հաւաքուին իրենց շուրջը, շարունակելու համար մեր ճամբան. միանգամայն կը սպառնային գնդակահարեր անաստողները . . . :

Եւ ահա հակառակ մեր շուրջը յաժող հայ քանուորներու — մի փահնաք, ետ մի դառնաք — ըսելով ըրած սրտապնդումներուն, տակաւ իրենց թագատոցներէն դուրս գալ սկսան մեր կարաւանին ըլլոր մարդիկը: Թէպէտ քաջասիրտները դեռ կը յամենային գալ միանալ կարաւանին, սակայն ոստիկան զինուորները կ'երդուննային կարաւանը առաջ շարժել,՝ եթէ չամբողջանար մեր պաշտօնական ցանկի թիւը:

Վերջապէս տեսնելով որ խնդիրը կ'երկարի եւ լուրջ հանգամանք կ'առնէ, մնացորդ 10—15 հոգիներս եւս եկանք միացանք կարաւանին եւ ճամբայ ելանք դէպի Խալահիյէ՝ չկրնալով մերժել աղաչանքը մեր այն ընկերներուն, որոնք եկած էին վերադառնալ շուգողները համոզելու, թէ իրենց չգալու պարագային ամբողջ կարաւանին ժողովուրդը պիտի ենթարկէին ահաւոր կորուստի:

Ոստիկան զինուորները անլուր սպառնալիքներով հաւատացուցած էին այս թշուառները՝ թէ մնացած ամէնքն ալ պիտի գնդակահարէին . . . :

Արդարեւ ի զուր էր ամէն ջանք ու ճիգ այս թշուառները ազատելու, զի մեր տառապանքի ընկերները այքան հիւժած եւ սպառած էին, որ կորսնցուցած էին այլեւս մարդկային ամէն քարոյական ոյժ ու կորով: Անքան ոչխարներու հօտի մը հոգեքանութիւնը ունէին, դէպի մահ կ'երթային անտրտուն՝ համոզուած թէ հայ ազգին վերջնական փրկութեան համար անհրաժեշտ է իրենց կեանքի զոհաբերութիւնը, փոյթ չէ թէ այս զոհաբերութիւնը ամենանազորոյն ու շարչարալից մահուամբ ըլլայ: Գոնէ մեր ապագայ

սերունդները թող ապրին ազատ եւ շտեմնեն մեր անցուցած արիւնոտ այս սեւ օրերը — կ'ըսէին ու կը քալէին դէպի գերեզման:

Ոմանք եւս երկար դարեր դրացի ապրելով իսլամներու՝ հաւատացող էին ճակատագրի եւ կ'ըսէին յաճախ, թէ ի զուր է մեր ճակատագրի որոշումին դէմ՝ պայքարիլը կամ՝ ընդվզիլը:

Իսլամ նորահաւատները պատերազմի մղելու համար Մուհամմէտի քարոզած ճակատագրի այս վարդապետութիւնն էր, որ ինքնասպանութեան միտող կրաւորական համակերպութեան մը կը մղէր մեր դժբախտ մէկ քանի ընկերները, սպաննելով ասոնց մէջ ամէն ձեռնկերէցութիւն եւ կամ՝ ամէն վճռողական քայլ:

Մեր մէջ կային նաեւ մէկ քանի բարեմիտներ կամ՝ աւելի ճիշտ որակումով միամիտներ, որոնք դեռ կը հաւատային թէ թուրք կառավարութիւնը զիրենք Տէր-Չօր տանելէ վերջ՝ հող ու գործ պիտի տար ապրելու համար: Ուստի կը խորհէին թէ ինչո՞ւ փախուստով վտանգէին իրենց թուրք պետութենէն ստանալիք շնորհներն . . . :

Տարաբախտ հայ ժողովուրդը մինակ մնալով իր դարեւոր թշնամիին հետ, ուրիշ փրկութեան միջոց չէր գտներ, եթէ ոչ շնորհք խնդրել իր անգութ դահնապետներէն . . . : Բանի որ յոյսի եւ փրկութեան բոլոր դռներն փակուած էին իր առջեւ, իսկ իր բարեկամ մեծ ազգերուն զրահաւորներն մինչեւ Արարատ չէին կրնար բարձրանալ . . . :

Երեկոյին արեւամուտին հետ վերջապէս հասանք Իսլահիյէ՝ ամէնքս ալ բարոյալքուած եւ յուսահատ, զի նոյն իսկ փախչելու դժկամակողներն իսկ կը հաւատային թէ փախուստի մեծագոյն պատեհութիւնն էր որ կորսնցուցած էին:

Դժբախտաբար այս տեղ եւս կրկին չթողուցին որ քաղաք մտնենք, այլ մեզ առաջնորդեցին քաղաքին մօտակայ բացօդեայ մարզագետին մը, որ 20 ըոպէ հեռու էր քաղաքէն: Ստիպուեցանք զարնան շարունակական անձրեւներէն թրջած թաց գետնին վրայ զիջերել: Երբ զիջերուան ցուրտը եւ ցողը մէկ կողմէն, եւ գողեր միւս կողմէն անհանդուրժելի կը դարձնէին առանց ասոնց ալ արդէն դառն ու թշուառ մեր կեանքը:

Islahitse
 Un champ de tumulus funéraires
 collines

33.

Ի Ս Լ Ա Յ Ի Յ Է

Գ Ե Բ Ե Ջ Մ Ա Ն Ա Բ Լ ՈՒ Ի Ր Ն Ե Ր ՈՒ Դ Ա Շ Տ Մ Ը

Իսլահիյէ մեծամասնութեամբ իսլամաբնակ կառավարական-վարչական երրորդ աստիճանի գիւղաքաղաք մըն է, (գայմագամանիստ) Ամանոսի լեռնաշղթային արեւելեան կողմը ընդարձակ եւ հարթ դաշտագետնի մը վրայ:

Ինչպէս կանխաւ յիշեցինք՝ Պաղտատի երկաթուղու գիծը 1916 ի զարնան Պուէն սկսեալ ուղղակի կը հասնէր տարոսեան լեռնաշղթայի մինչեւ Պոզանթիի կիրճը: Այս տեղ ընդհատուելով գիծը, Տարոսի փապուղիներուն դեռ լրացած չըլլալուն պատճառով կրկին կը սկսէր երկթ. երթեւեկը Ինճիրլի — Ատանա — Օսմանիյէ, եւ կը հասնէր Մամուրէ կայարանը: Մամուրէ ըլլալով Կիլիկիոյ դաշտին երկաթուղու վերջին կայարանը, հոս կրկին կ'ընդհատուէր գիծը, Ամանոսի լեռնաշղթային փապուղիներու լրացած չըլլալուն պատճառով, ապա կրկին կը սկսէր երկթ. երթեւեկը Իսլահիյէէն եւ կը վերջանար Հալէպ:

Պաղտատի երկաթուղու այս գերման գիծէն գատ՝ կար նաեւ ֆրանսական Մէրսին — Տարսոն երկթ. գիծը, որ միանալով Ինճիրլիի կայարանը Պաղտատի երկթ. գերման գծին՝ կը հասնէր ուղղակի Ատանա:

Որով երկաթուղու գծի մօտերը ապրող բոլոր հայերը երբ տեղահան եղան, երկաթուղիով կը հասնէին ամենաքախտաւորները մինչեւ Պոզանթի: Ասկէ Կիլիկի կիրճին ճամբով հետիոտն կու-

Մալաթիոյ կողմերը հայ արքայական կարաւաններ կողոպտող ու սպաննող շարդարար քիւրտ ցեղապետ մը՝ զերման զինուորականներէն լուսանկարուած 1915ին:

„Chef de tribu Kurde, massacreur et piller de caravanes de Sépentes, de la région de Halatia, photographié par un soldat Allemand en 1915.“

գային կրկնապատիկ տուսակի գին վճարողներն մինչեւ Խնճիրլիք: Ապա Ատանայի վրայով երկաթուղու ճամբան շարունակելով կու գային Օսմանիյէ, սակէ կրկին հետիոտն կ'անցնէին Հասանպէյլիի ճամբով ամբողջ Ամանոսի լեռնաշղթան մինչեւ հասնելով Իսլահիյէ:

Այս վերջին քաղաքը՝ տեղահան եղած հայերու մասնաւոր բանակատեղի էր. գի սակէ Հալէպ կը դրկուէին հետիոտն, իսկ կաշառք տալով բացառիկ իրաւունք ձեռք բերողներն երկաթուղիով: Իսկ Հալէպ անապատները տարագրուող մէկ միլիոնէ աւելի հայութեան ընդհանուր բանակատեղին էր, ուրկէ կարաւաններով կը դրկուէին ըստ բախտի կամ՝ աւելի կաշառքի վճարմամբ դէպի Հոմն, Համա, Դամասկոս, կամ՝ դէպի Նիսիպին, Ռէ-սու-լայն եւ կամ՝ անապատներու կեդրոնը Տէր-էլ-Ջօր՝ հանուր գերեզմանը բնաջնջուող հայութեան:

Այս տեղեկագրական ընդհանուր ծանօթութիւններէն վերջ, գալով Իսլահիյէի բնակչութեան, դժբախտաբար կարելի չեղաւ ճշդել ստոյգ թիւը խառնացեղ բնակչութեան: Սակայն մեր ստացած ընդհանուր տեղեկութիւններէն կարելի է հետեւցնել, թէ մեր Իսլահիյէ ժամանած ատեն քաղաքը ունէր 1500 տուն բնակչութիւն, որմէ միայն 250 տունը հայեր եղած էին: Ասոնք ամբողջապէս 1916ի գարնան տեղահան ըլլալով, հազիւ 4 կամ 5 հայ ընտանիքներ մնացած էին քաղաքին մէջ, իբր երկաթուղու պաշտօնեաներ կամ՝ իբր երկաթուղու վայրաշարժերու փայտի հայթայթիչներ: Որովհետեւ պատերազմի ամբողջ շրջանին կարելի չըլլալով քարածուխ ճարել, վայրաշարժները (լօքօմօթիվ) փայտ կը վառէին: Իսկ այս վառելափայտը կը հայթայթէին Ամանոսի կամ Ցաւրոսի լեռներու հսկայ մայրի անտառներէն մասնաւորաբար հայ կապալառուներ: Ասոնցմէ զատ կային նաեւ այս հայ կապալառուներու մօտ 50—60 հայեր՝ իբր քարտուղար, գործաւոր կամ փոխադրիչ:

Այսպէս Պաղտատի երկաթուղու գծին վրայ՝ Պուլէն մինչեւ Հալէպ՝ երեք կէտեր Պոզանթի, Կանլը-կէչիտ եւ Իսլահիյէ եղած էին հարիւր հազարաւոր հայ տարագրեալներու ճամբու անցքի հաւաքավայրեր:

Ամէն կողմէ հարիւրով կամ հազարով հասնող կարաւաններ հետզհետէ ստուարանալով կ'ըլլային տասնեակ հազարներ:

Բնականաբար անկազմակերպ երկրի մը մէջ, եւ անկազմակերպ կառավարութեան մը ներքեւ, եւ մանաւանդ բնաջնջելու յայտնի նպատակով տիրող խուժողութեւնի անգութ հալածանքներու եւս պատճառով տասնեակ հազարներու հասնող հայ տարագրեալներու թիւը, շուտով կը կրկնապատկուէր ու կ'եռապատկուէր մասնաւոր դիտումով: Որպէս զի այս ընդհանուր խճողումով աննար ըլլար պարենաւորումը եւ ինքնին չբմեղանար թուրք կառավարութիւնը իր բնաջնջումի դիւային ծրագրին մէջ:

Այս համատարած ժողովրդային մեծագանգուած խճողումներուն բնական հետեւանքը կ'ըլլար անշուշտ, հացի ու ջուրի պակասը եւ համաճարակներու ու տեսակ տեսակ հիւանդութեանց տարածմամբ կոտորակում՝ թշուառ հայ ժողովրդեան եւ անհիտում:

Հազարներով Իսլահիյէ հասնող ժողովուրդէն հագիւ հարիւրներ ճամբայ կը հանուէին ամէն օր, իբր թէ փոխադրութեանց եւ ոստիկան զինւորներու չզոյութեան չբմեղանքի դիտումնաւոր առարկութեամբ: Ատր բնական հետեւանքը այն կ'ըլլար, որ սովահար եւ թանչքէ տառապող թշուառ ժողովրդեան մէջ առօրեայ մահերու թիւը հետզհետէ կ'աճէր անհաւատալի համեմատութեամբ: Օրեր եղած են որ տասնեակ հազարաւոր վրաններու մէջ ոչ թէ տասով, այլ հարիւրաւոր մեռեալներ եղած են, եւ առողջ մարդիկ չեն գտնուած, որ մեռելները հաւաքելով թաղեն: Իսկ եթէ բռնի կերպով եւ հեռուէն ու մօտէն մարդ ճարուած է, փնտրուած քանակութեամբ բահ ու բրիչ չէ գտնուած՝ այսքան հոժ թուով մեռեալները թաղելու համար:

Մանաւանդ առաջին զոհերն եղած են ամէն հասակէ ու սեռէ անմեղ հայ մանուկներն, մէկ գիշերուան մէջ փշող հիւսիսի ստոնաշունչ քամին աշնան խորշակահար տերեւներու նման հազարաւոր թշուառ մանուկներ խլած է հայ մայրերու գրկէն: Իսկ եղերաբախտ մայրերը չեն լացած, որովհետեւ լալու ժամանակ ալ չեն ունեցած, եւ ընդհակառակը մխիթարուած են, խորհելով որ այս համատարած եւ շարունակական թշուառութեանց մէջ աւելի բախտաւորը ան է, որ ժամ առաջ մեռնելով կ'ազատի եւ միանգամայն

կազատէ իրենները աւելորդ ընդէ մը . . . : Քանի որ վաղ թէ ոչ ըլլալիքը տարածամ' մահն է, եւ ոչ թէ յուսալի փրկութիւնը . . . :

Անա այս պատճառով, երբ մեր թշուառ կարաւանը հասաւ Իսլահիյէ, մեր առջեւ պարզուեցաւ մէկը այն անաւոր տեսարաններէն, որուն վերջիշումը ամենասու եջերէն մէկը կը կազմէ հայութեան աշխարհաստան ընաջնջումին :

Թուէր թէ մեր առջեւ տարածուող երկիրը պատերազմի դաշտ մը ըլլար : Որովհետեւ Իսլահիյէի առջեւ երկարող դաշտագետիւնը ծածկուած էր անհամար մեծ ու փոքր հողակոյտերով : Ասոնք գերեզմաններն էին յիսունով կամ հարիւրով թաղուած հայերու, եւ հակառակ արդէն ձմեռ մը անցած ըլլալուն՝ դեռ այս հողակոյտերն կը պահէին իրենց կորնթարդ բարձրութիւնը, եւ աւանդ կային որ բլուրներ էին . . . :

Երբ կը խորհէինք՝ թէ այս բլուրները հայերով լեցուած մարդկային բլուրներ էին . . . մեր յուսահատութիւնը եւ բարոյալքումը այլեւս կը հասնէր անձնասպանութեան միտող աստիճաններու . . . :

Տասնեակ հազարաւոր հայերու այս դիակները հողին ներքեւ թաղուած էին՝ ոչ թէ իբր վերջին նուիրական պարտականութիւն, որը քաղաքակիրթ թէ վայրենի հանուր մարդկութեան վերջին իրաւունքը եղած է նախապատմական դարերէ ի վեր : Այլ ասոնք թաղուած էին կառավարութեան ղրկած իսլամ բանուորներու ձեռամբ՝ պարզապէս «մթնոլորտը մաքրելու», համար նեխած կամ կազմալուծուած քիւրաւոր մարմիններու սպականութենէն . . . :

Որովհետեւ ըննագաղթի դատապարտուած հիւժած ու սպանած հայ տարաբախտ ժողովուրդը իրապէս անկարող էր իր մեռեալները թաղելու : Ինչպէս ըսինք, ոչ բրիչ ունէր, ոչ ալ ոյժ այս գործիքները գործածելու կամ իր սիրելիներուն անշունչ մարմինները վերցնելու եւ հողի խոր վիհերուն մէջ նետելու . . . :

Այս պատճառով խումբ խումբ ամէն օր մեկնող կարաւանները, կը ձգէին իրենց դիակնացած սիրելիները ու կը մեկնէին, առանց երկար բարակ սուգի սովորական եւ աղմկալից արտայայտութիւններու : Քանի որ վաղը նոյն սու ճակատագիրը կը սպասէր եւ իրենց ամէնուն ալ, մինչ օրուան գուլումը արդէն բաւ

էր շուտով մոռցնել տալու յաւիտենական անդարձ բաժանումը իրենց սիրելիներէն :

Յոյժ ջղագրգիռ ու սիրտմաշուք գիշեր մը՝ քացօղեայ թաց մարգագետիններու վրայ անցնելէ վերջ, յաջորդ առաւօտուն տեղի ունեցաւ մեր կարաւանին պաշտօնական փոխանցումը մեզ բերող ուստիկան գինւորներու կողմէ Իսլահիյէի ուստիկան գինւորներու հրամանատարութեան, մի առ մի կարդացուելով ըստ սովորութեան իւրաքանչիւրիս անունը :

Եւ ո՛վ հրաշք. քացի Կագ-պէլի ձիւնապատ կիրճին մէջ մեզմէ փախչելով սպաննուած մեր հէգ ընկերէն, հակառակ մօտ 47—48 օրուան տաժանակիր մեր քարտրական ճամբորդութեան, եւ հակառակ մեր հանդիպած մահասարսուռ վտանգներուն, ամէնքս ալ եթէ ոչ առողջ՝ գոնէ ողջ յաջողած էինք հասնիլ վերջապէս մինչեւ Իսլահիյէ :

Այս յոյժ քացատիկ եւ աննախընթաց պարագան՝ Օսմանիյէի մէջ պատահածին նման, կրկին մասնատր ուշադրութիւնը գրաւած ըլլալով յանձնումի գործողութեան վերահսկող թուրք սպային, անվերապահ կերպով իր զարմանքն յայտնեց մեզի վերջին անգամ ընկերացող ուստիկան գինւորներու ենթասպային ըսելով — Այս ի՞նչ բախտատր մարդիկ են եղեր ասոնք, ի՞նչպէս պատահեցաւ որ ասոնցմէ պակտող չեղաւ . . . դուք լաւ շէք ըմբռնեք “պաշ-չալուշ” ձեզի տրուած հրամանները . . . : —

Այսինքն ըսել կ'ուզէր, թէ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ հարիւր հոգինոց հայերու կարաւան մը 45—50 օր ճամբայ քալելէ վերջ, եւ մանաւանդ Եոզկատ — Պօղազլեան — Կեսարիա ամենաարիւնտ ճամբան անցնելէ վերջ՝ ողջ կը հասնի մինչեւ Իսլահիյէ . . . :

Մեր ժամանումին երկրորդ առաւօտը՝ կարելի եղաւ միմիայն ինձի համար քացատիկ թոյլտուութիւն ստանալ քաղաք երթալու, կարաւանին անհրաժեշտ գնումներն ընելու համար: Բայց ասկէ առելի նպատակ ունէի իրագեկ ըլլալ մեր շուրջը դարձած քաղաքական իրադարձութեանց եւ փրկութեան ճամբայ մը գտնել . . . :

Իսլահիյէի շուկային մէջ սքեմով շրջած ատենս, յանկարծ թուրք հազարապետ մը եկաւ ձեռքս ըննեց եւ յիշեց, թէ ինք իբր Խթիհաստի քոմիդէի անդամ՝ յաճախ այցելած ըլլալով ազգ. Պա-

տրիարքարան զիս կը ճանչնայ անճնապէս, եւ նոյն իսկ մականուես
եւ Գերմանիա ուսում՝ առած Բլլալս գիտնալով սկսաւ գերմա-
ներէն խօսիլ նետս: Անկարելի կ'ըլլար ինծի յիշել զինքը, բայց
դէմքը ծանօթ կ'երեւէր եւ կը թուէր թէ յաճախ հայ վարիչ շրջա-
նակներու նետ շփում ունեցած էր: Զի ծանօթ շատ անուններ կու
տար՝ եւ դաշնակցական յայտնի գործիչներու բազմաթիւ անուններ
կը յիշէր, մասնաւորելով իւրաքանչիւրին ծայրայեղ կամ՝ չափաւոր
ըլլալը: Այս առթիւ փափաք յայտնեց երկարօրէն տեսակցիլ մեր
ամէներին նետ, երբ իմացաւ որ արտրական հարիւր հոգինոց կա-
րուանով մը Տէր-Զօր կը տարուինք:

— Թէպէտ առարկեցի թէ պանդոկի մէջ չենք, այլ բացօդեայ
դաշտի վրայ քաղաքէն քառորդ ժամ հեռու, եւ բնականաբար աթոռ
եւայլն չունինք զինքն արժանապէս պատուելու համար, նա պա-
տասխանեց որ ինք անպաշտօն կերպով կու գայ մեր վիճակին
ականատես Բլլալու եւ ցաւակցութիւն յայտնելու համար . . . :

Ուստի թուրք հազարապետին պնդումներու վրայ՝ նոյն օրը
կէսօրէ վերջի համար ժամադիր Բլլալով, աճապարեցի կատա-
րել ինձմէ խնդրուած զնումներն, եւ որոշեալ ժամէն առաջ դար-
ձայ մեր հաւաքատեղին:

Ստուգիւ որոշեալ ժամուն ուրիշ սեւամորթ հազարապետի մը
հետ եկաւ նետիտուն մեր կարաւանին հանգստավայրը, եւ ոտքի վրայ
սկսանք մի առ մի պատասխան տալ իրենց հարցերուն: Ասոնք 8000
զինուորի հետ կ'երթային Պաղտատի ճակատը կոռուելու անգլիա-
ցիներու դէմ: Երկուքն ալ Եւրոպա ուսում՝ առած հազարապետներ
էին. զիս ճանչցողը հազարապետութեան բարձրացած բժիշկ մըն
էր, իսկ միւսը գործօն քանակի հազարապետ մը: Երկուքն ալ
45—50 տարեկան Բլլալ կը թուէին, շատ քաղաքավար էին եւ
իրենք զիրենք չափազանց հայասէր ցոյց կու տային, իբր թէ կը ցաւ-
էին եղածին վրայ եւ կը կարեկցէին մեր թշուառ վիճակին:

Բայց կը կարծեմ՝ թէ իսկապէս եկած էին արտրական հայե-
րու եւ պոլսեցի մտաւորականներու հիւժած ու սպառած թափթը-
փուք մեր այս կարաւանը դիտելով զուարճանալու:

Հազարապետ բժիշկը՝ շրջապատուած մեր կարաւանի բոլոր
մարդոցմով, խօսքը մասնաւորաբար ուղղելով ինծի ըսաւ հե-

տեւեալ բովանդակութեամբ — Շատ կը ցաւիմ որ մեզ սիրելի հայ ազգին գլխուն այսպիսի փորձանք մը եկաւ: Ես միշտ համակիր եղած եմ հայոց. Փարիզ եւ ապա Պետլին բժշկութիւն ուսած ժամանակս՝ հայ նշանաւոր անձերու եւ ուսանողներու հետ ծանօթանալու առիթ ունեցայ, որոնք յետոյ մեծ դիրքեր գրաւեցին, եւ որոնց հետ յետոյ լաւ եւ մտերիմ բարեկամներ եղանք:

Մասնաւորաբար բարեկամութիւն ունիմ հաստատած Չերազի, Զօպանեանի, Ակնունիի, Վարդգէսի եւ շատ յեղափոխական ու դաշնակցական գործիչներու հետ: Երբ օսմ. Սահմանադրութենէն անմիջապէս վերջ Զուիցերիայէն Պոլիս եկայ, իբր Իթիհատի գործօն անդամ՝ շատ մտփիկ յարաբերութիւն ունեցայ ձեր ազգային պաշտօնական շրջանակներու հետ, արդէն Չեզ ալ այս առիթներով ճանցայ:

Իգմիրլեան Պատրիարքը դիմաւորողներու հետ էի եւ ձեր շոգենաւին մէջ էի, այն ատեն Դուք իբր վարչութեան անդամ շատ պատիւներ ըրիք ինծի. ես եկած էի յանուն իթիհատական կեդրոնի քոմիտէին:

Բայց կը ցաւիմ որ ձեր քաղաքական գործիչներուն խօշականօրէն հետապնդած երազատես քաղաքականութեան պատճառով, հայ ազգը բնաջինջ եղաւ գրեթէ: Արամ փաշա մը Վանայ մէջ անկախութիւն հռչակեց, եւ անա ամբողջ ազգը իր արիւնտով քաւեց իր մէկ խենթ զաւկին դաւանանութիւնը հայրենիքի եւ պետութեան դէմ: Հարիւրաւոր տարիներ ապրեցաք հանգիստ եւ բարգաւաճեցաք թուրքէն աւելի, ու օսմ. պետութեան շնորհիւ: Երբ օր մը անկախ պետութիւն կազմելու երազը ունեցաք ու դաւադրեցիք թուրք պետութեան դէմ, այն ատեն զտաք ձեր արժանի պատիժը . . . : Մէլուսանի (օսմ. Պառլամենտ) հայ անդամ մը Դարեզին Փաստրմանեան կամ Արմէն Կարօ, Կովկասի մէջ կամաւորներու խումբ կազմելով թուրք պետութեան դէմ գէնք առաւ հազիւ ոռւս եւ թուրք պատերազմը սկսած: Առանց խորհելու՝ թէ իր ամբողջ գերդաստանը Կարնոյ մէջ՝ եւ իր ազգը ասով արդար վրէժխնդրութեան պիտի ենթարկէր: Բայց ես կը ցաւիմ որ յանցաւորին հետ անմեղն ալ, մեղաւորին հետ արդարն ալ ոտքի տակ գնաց: Ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ. զի օսմ. պետութիւնը իր

կեանքի ու մահու մեծ պայքարին մէջ ժամանակ շունէր երբեք անմեղը յանցաւորէն զատելու, որով թաց ու չոր միասին այրեցան: Ո՞ր պետութիւնն է որ իր երկրին մէջ ապստամբ ժողովուրդ մը զէնքով չի պատժեր . . . : Այս անմեղներուն արեան պատասխանատուն ձեր յեղափոխական քոմիդէներն էին, որ հակառակ օամ. Սահմանադրութեամբ հուսարութեան, ազատութեան եղբայրութեան եւ արդարութեան, դարձեալ շարունակեցին Սուլթան Համիտի օրով իրենց սկսած դաւադրական գաղտնի գործունէութիւնը, եւ պատճառ եղան անմեղ հազարաւոր կիներու եւ մանուկներու ողբալի մահուան . . . : —

Երբ քալած էինք 4/5 ըզը մեր մահուան նամքուն, անշուշտ աւելորդ էր այլեւս վերապահութեամբ խօսիլ, ուստի փութացի պատասխանել թէ — Վանայ դէպքերու մասին ոչ մէկ լուր ունինք. թէ Արամ փաշայի մը անունը առաջին անգամ է որ կը լսենք եւ ստուգիւ իրարու կը հարցնէինք, թէ ո՞վ կընար բլլլալ այս նորեկուկ հերոսը: Բայց իմ խորին համոզումս է թէ Իթթիհատի քոմիդէի հայաջինջ քաղաքաքականութեան իսկական շարժառիթը ոչ Վանի կարծեցեալ ապստամբութիւնն է, ո՛չ Երզնկայի եւ ո՛չ Կեսարիոյ մէջ գտնուած ռումբերն ու զանազան հայաքնակ քաղաքներու մէջ հայերէ գտնուած զէնքերն են: Այլ Իթթիհատի քոմիդէի ազդեցիկ պետերու կողմէ յաճախ բերանացի եւ գրաւոր յիշուած այս սպառնալիքն է, որ համաշխարհային պատերազմին քացառիկ պատեհութենէն օգտուելով գործադրութեան դրուեցաւ թէ — ԵՐԲ ԵՐՈՊԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԽՐԱՐՈՒ ՄԻՋ ՀԱՄԱՉԱՅՆՆԵՂՎ ՕՐ ՄԸ ՓՈՐՉԵՆ ՎԵՐՋՆԱՊԻՍ ԿՈՐԺԱՆՆԻ ՕՍՄ. ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՄԵՆՔ ԱՅՆ ԱՅՆ ՄԵՐ ՓԼԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ՆԵՐԷՆԻ ՆԱԵՆ ՊԻՏԻ ԹԱՂԵՆՔ ՄԵՐ ՀՊԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԷՆԻ ԱՊՐՈՂ ԸՐՈՍՏՈՆԵԱՑ ԲՈՂՈՐ ՓՈՔԸ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ: —

Բայց մեր խօսակից երկու հազարապետներն ալ մերժեցին այսպիսի սպառնալիքի մը եւ զաղտնի ծրագրի մը գոյութիւնը:

Ուստի ստիպուեցայ մանրամասնութեամբ յիշել հետեւեալ վաւերական դէպքերը:

Ա. Երբ օամ. Սահմանադրութեան վաղորդայնին, Յուլիս 15 հինգշաբթի օրը հայ ընդհանուր նահատակաց հոգեհանգստէն վերջ, (որ կատարուեցաւ մայր եկեղեցւոյ մէջ աւելի քան 10.000 հայ

ժողովրդեան մասնակցութեամբ եւ ի ներկայութեան իթթիհատական թուրք մտաւորականներու եւ ազդեցիկ անդամներու,) հիւրասիրելու համար՝ իթթիհատի ամենաազդեցիկ պետերէն մէկ քանին Պատրիարքարան հրաւիրուեցան: Ուր ինծի հետ ներկայ էր՝ այժմ՝ հանգուցեալ Օրմանեան Պատրիարքի մէկ օր առաջ անկումով պատրիարքական տեղապահ նշանակուած Գուրեան Նդիշէ Սրբազան: Անոնցմէ մէկը հետեւեալ ճառը խօսեցաւ. — Մենք երբեք չենք կրնար չյիշել նիւթական, քարոյական եւ մարդկային այն մեծ ու ծանր զոհողութիւններն, ինչ որ ըրաւ հայ ազգը՝ տապալելու համար համիտեան բռնակալ ըէժիմը: Մենք չու հանդերով կը խոստովանինք, թէ հայ յեղափոխականները, եւ ի մասնաւորի հայ յեղփ. դաշնակցութեան քովիդէն եղան մեր ուսուցիչը եւ ուսման, Սուլթան Համիտի բռնակալութեան դէմ՝ մեր վարած ժէօն-թիւրք յեղափոխական շարժումին: Այո՛, մենք յաւէտ երախտապարտ ենք հանդէպ հայոց, որ զարշելի բռնակալութիւն մը տապալելու համար ըրին ինչ որ մարդկօրէն հնարաւոր էր, ենթարկուելով անլուր հալածանքներու եւ զրկանքներու:

Սակայն այժմ՝, երբ օսմ'. Սահմանադրութեան հրատարակումով հայերն եւս տէր եղան իրենց փափաքած ազատութեան!!! եւ իրաւունքներուն միւս ազգերու նման, կը յուսանք թէ այլեւս հոգեւին պիտի փարին օսմ'. պետութեան, որ ամէնքիսն է:

ԲԱՅՑ ԵԹԷ ՀԱՅ ԱԶԳԸ, ՕՍՄ. ՆՈՐ ԵՒ ԱԶԱՏ ԲԼԹԻՄԻՆ ԴԷՄ ԱԼ ԳԼՈՒԽ ԲԱԶԲԱՏՆԵՆԸՎ՝ ԱՆՀԱՏՈՂԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՈՎ, ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ ՕՐՈՎ ԵՂԱԾԻՆ ՆԵՄԱՆ ՈՒԶԷ ԿՐԿԻՆ ԴՈՒՆԸ ԴԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՂՏՅՈՒ ՊՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԵԱՆ, ԱԸ ՀԱՄԱՐԶԱԿՕՐԸՆ ԿՐՏԵՄ ԹԷ ՄԵՆԸ ԽԹԹՈՒՆԱՏԱԿԱՆՆԵՐՍ ԱՅՆՊԻՍԻ ԽՍՏՈՒԹԵԱՄԲ ՊԻՏԻ ՊԱՏԹԵՆԸ ԱՅՍՊԻՍԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՆԱԾԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ, ՈՐ ՊԻՏԻ ՓՆՏՈՒԸ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ ԲՈՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՄԵՒ ՕՐԵՐԸ...: —

Թէպէտ երկու խօսակից հազարապետները անհաւանական գտան, որ պաշտօնական անձերու առջեւ պաշտօնատան մը մէջ՝ ո՛ր եւ է իթթիհատական մը այսքան անխորհուրդ եւ անհեռատես կերպով համարձակի այսպիսի յանդուգն յայտարարութիւններ ընել. քայց աւելորդ էր այս մասին ո՛ր եւ է առարկութիւն: Զի ես անձամբ ներկայ էի եւ ականջալուր էի այս բոլոր խօսքերուն, եւ նոյն օրն իսկ արձանագրեցի առօրեայ յուշատետրիս մէջ, ուրկէ բառ առ բառ քաղելով յիշեցի հոս:

Բ. Իթթիհատի քովիդէի անդամ Ապտիւլ Բէշիտ 1912ին Մարտի մէջ, այսինքն պալքանեան պատերազմէն տարի մը առաջ, Բումիլի հիսարի իթթիհատական քլիպին մէջ ճառ մը խօսելով, եւ հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ լուսահոգի մեծանուն ծերունուն կլաստտոնի համար հայոյսլից լեզու մը գործածելէ եւ — Էշէկ օղլու էշէկ — պողալէ վերջ ի մէջ այլոց ըսած էր. — Եթէ ամբողջ եւրոպան մեր վրան յարձակի մեզ բնաջնջելու համար, մենք ալ այն ատեն ստիպուած մեզի հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու դէմ՝ այնպիսի վրէժխնդրական ծրագիր մը պիտի գործադրենք, որ եւրոպացիները պիտի սպաշին եւ չպիտի կրնան մեզի դէմ քայլ մը իսկ առնել . . . : —

Հետեւապէս եզրակացնելով պնդեցի որ վաղուց Իթթիհատի կողմէ պատրաստուած ծրագիր մըն էր, որ ներկայ ընդհ. պատերազմէն օգտուելով գործադրութեան դրուեցաւ: Որովհետեւ եւրպ. բոլոր պետութիւններն իրար բզկտելով զբաղած ըլլալով, ի վիճակի չէին արգելք ըլլալու այսպիսի ահաւոր ծրագրի մը գործադրութեան:

Իբր պատասխան սեւամորթ հազարապետը հարցուց ինձի՝ թէ ես եկեղեցական էի եւ ինչո՞ւ քաղաքականութեամբ զբաղած էի, եւ թէ միթէ կառավարութիւնը իրաւունք չունէր մեզի պէս վտանգաւոր մարդիկ Պոլսէն հեռացնելու: Այս առիթով հարցուց՝ թէ ուրիշ որո՞նք հետս արքտրուած էին Պոլսէն:

Պատասխանեցի՝ թէ Պոլսոյ ամբողջ յայտնի մտաւորականները, մէջը ըլլալով նաեւ հայ յեղափոխական բոլոր պետերը, ինձի հետ Պոլսէն արքտրուած էին եւ թէ ո՞ր եւ է լուր չունէի անոնցմէ: Երբ հարցուցի թէ արդեօք իրենք լուր ունի՞ն թէ ի՞նչ եղած են, երկու հազարապետները իսկոյն պատասխանեցին — Աստուած ձեզի կեանք տայ, անոնք ամէնքն ալ մեռած ըլլալու են . . . :

Միայն մասնաւոր ցաւ յայտնեցին Զօհրապի եւ Վարդգէսի մահուան համար՝ ըսելով թէ անձնասպան եղած է Վարդգէսը, իսկ Զօհրապը սրտի հիւանդութիւն ունենալուն կաթուածահար եղած է:

Իսկ մենք մեր այս եղբրապատու մի ընթացքին տեսանք արդէն, թէ որպիսի՞ ահաւոր մարտիրոսագրութեամբ սպաննուեցան այս երկու դժբախտները Ուրֆայէ մէկ քանի ժամ հեռու, Տիգրանակերտի կուսակալ հայակեր Տորթ. Բէշիտի ղրկած չէթէներուն ձեռամբ:

Երբ Պոլսէն մեզի ընկերացող եւ ողջ մեզի հետ դեռ մնացող հայ մտաւորական երիտասարդներէն մէկ քանին, որ այս խօսակցութեանց եւ վիճաբանութեանց կը մասնակցէին, դառնապէս զանգատեցան մեր արտորական կարաւանին կրած տառապանքին ու թշուառութեան մասին, պատասխանեցին երկու հազարապետները անտարբերութեամբ — աղօթեցէք որ ուշ տեղահան ըլլալնուդ շնորհիւ, կրցեր էք ողջ հասնիլ մինչեւ հոս՝ եւ դեռ կ'ապրիք, ալ ի՞նչ կ'ուզէք . . . : —

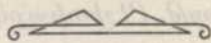
Իսկ ես համարձայն, ծովը ինկողը օծին կը փաթթուի, արեւելեան ժողովրդական առածին, երբ իրենց կարեկցութեան դիմեցի եւ խնդրեցի իրենց միջնորդութիւնը, տեղական կառավարական թուրք պաշտօնէից մօտ Հալէպ կարենալ մտալու համար, սեւամորթ հազարապետը պատասխանեց իսկոյն — Տէր-Զօր Հալէպէ լաւ տեղ է . . . քանի որ ձեր պաշտօնաթուղթը ան տեղի համար է, պէտք է հոն երթաք, եւ մնացորդ հայերդ սպա հոն հայկական անկախ իշխանութիւն մը կը հաստատէք օր մը . . . : —

Ակներու էր՝ թէ այս մարդիկ եկած էին մեր մօտ՝ ոչ թէ մեզ մխիթարելու, այլ մեծցնելու մեր անպատում՝ տառապանքը՝ եւ խորացնելու խոցերը մեր արդէն արիւնտու վէրքերուն:

Ա՛լ աւելորդ էր վիճաբանութիւնը շարունակել. երկու հազարապետներն ալ հեզնախառն բացատրութիւններով հասկցուցին մեզի թէ ազգովին արժանի էինք մեր կրած սարսափելի տիեզերական պատմութեան մէջ անլուր այս արաւոր պատժին, եւ թէ մահէն զատ ուրիշ փրկութիւն չկար մեզի համար . . . :

Երկու հազարապետները մեկնեցան թրքական հրաժեշտի կեդ-ժաւոր ձեւակերպութիւններէ վերջ, թողնելով մեզ կրկին մեր շարաշուք ճակատագրին հետ դէմ՝ առ դէմ:

Իսկ մեզմէ անոնք, որոնք երկու թուրք այս հազարապետներու այցելութենէն՝ տառապանքի թեթեւութեան աղօտ յոյսեր ունեցած էին, կրկին խորասուզուեցան իրենց անյուսութեան ալեկոծ ծովուն մէջ, այս անգամ՝ բոլորովին բարոյալքուած:

Տ Է Ր - Զ Օ Ր Է Ն

Բ Օ Թ Ա Բ Ե Ր Լ Ո Ւ Ր Ե Ր

Ըստ սովորութեան՝ կաշառքի շնորհիւ յաջողեցայ քացատիկ թոյլտուութիւն ձեռք բերել, առանց հսկողութեան կամ՝ առանց ուստիկան գինւորի ընկերակցութեան կրկին երթալու քաղաք, կատարելու համար մեր տառապանքի ընկերներուն գնումի ապրապրանքները:

Այս առթիւ տաք ապուր մը ուտելու փափաքանօք մտայ երկաթուղու կայարանի հանդիպակաց յոյնի մը ճաշարանը: Բայց որովհետեւ կէս օրին դեռ քաւական ժամանակ կար, ստիպուեցայ սպասել երկար, քանի որ ոչ մէկ կերակուր դեռ պատրաստուած էր: Մինչ պատուհանին կից անկիւն մը քաշուած կը դիտէի խուզարկու աչքերով անցորդները՝ ողջ մնացած հայեր փնտռելով, յանկարծ կիսաքաց պատուհանէն ներս երկարեցաւ կմախացած փոքրիկ ձեռք մը:

Հագիւ ութամեայ տղեկ մըն էր՝ անապատներու արեւէն սեւացած, կաշիացած մորթով մը: Ոչ միայն գլխաքաց ու բոկոտն էր, այլ եւ համարեա մերկ էր, զի այն ցնցոտիները՝ որ հէգ մանչուկին ուսերէն կախ ինկած էին, եւ ոչ իսկ կէսը կը ծածկէին հալումուշ եղած մարմինին:

Յայտնի էր թէ սովալլուկ տղեկ մըն էր. զի իր մորթը կը կրէր դեղին բիծեր սովատանջ մարդոց: Թշուառ տղեկին դէմքին մարդկային գծերը այնքան այլանդակուած էին՝ որ չպիտի քաշուիմ ըսելու, թէ մարդէ աւելի կապիկի կը նմանէր:

Մարդ չէր, այլ իրապէս մարդկային ուրուական մըն էր՝ գերեզմանէ նոր յարութիւն առած, ազազուն ու շարժուն ստուեր մըն էր, որը տեսնել ու չզթալ անկարելի էր: Եթէ նոյն իսկ Տէր-Զօրի մահուան ճամբուն վրայ մեզի նման ոչ նուազ կարեկցութեան արժանի մարդիկ ըլլային, դարձեալ պիտի զթային այս հէգ մանչուկին: Զի մենք դէպի գերեզման գնացողներ էինք, իսկ այս կենդանի կմախքը՝ թուէր թէ գերեզմանէն նոր ետ դարձող մըն էր...: Հազիւ լսելի ծայնով մը կ'աղաչէր ըսելով թուրքերէն — էֆէնտի էօլիւլէրին ճանը իչին օն փարա վէր...: — Մեռելներուդ հոգւոյն համար տասը փարա տուր... կ'ըսէր... այս, գերեզմանէն կու գար եւ մեռելներու անունով պատառ մը հաց կ'աղաչէր...:

Այնքան յուզուած էի, որ այս թշուառ տղեկը իսլամի մը որքը կարծելով հանդերձ, հինգ դահեկան տուի որ հեռանայ աչքերէս...: Զի տառապած հոգիս անգօր էր տոկալու այս յուզիչ տեսարանին եւ չեմ գիտեր ինչո՞ւ, բարոյալքութիւն մը յաջորդած էր կարեկցութեանս, թերեւս խորհելով որ վաղը մենք ալ այսպէս պիտի ըլլայինք...:

Սոսկումով հազիւ դրամը տղեկին շորցած ավըր դրած՝ կ'անապարէր իրմէ տասը քայլ հեռու իրեն սպասող քրոջը քով, հեւասպառ իր թոքերու ամբողջ ուժովը պոռալով — Զարուկ Տէր պապան ինծի հինգ դրոտուշ տուաւ: Բովըր գնա հէլպէտ քեզի ալ կու տայ: —

Անհուն թախիժ մը կը խոցուէր տառապահիւժ հոգիս: Բանք իսլամ՝ կարծած տղեկս հայ է եղեր... իսկ հեռուն կանգնած ազազուն ստուերը՝ Զարուկը, հազիւ տասներկուամեայ աղջկնակ մը, ասոր քոյրն է եղեր...: Այս վերջինը հազիւ իր ոտքերուն վրայ կը մնար, եւ ցորենի ցողունի մը նման կը տատանէր՝ հակառակ գարնանային գաղջ եւ առանց հովի օր մը ըլլալուն:

Քաջալերուած փոքրիկ իր եղբօր Յակոբի խրախուսիչ այս հրաւերէն, դանդաղ քայլերով մօտենալով պատուհանին՝ իր կարգին ներս կը կառկառէր կաշիացած եւ ոսկորուտ ձեռքը ըսելով — Տէր պապա մեռելներուդ հոգուն համար, տասը փարա տուր... էրկու օր է անօթի ենք...:

Վարդի կոկոն մըն էր, որ դեռ չբացուած թարշամեր էր:

Այս փոքրիկ աղջկնակն ալ եղբօրը նման կենդանի կմախք մըն էր, շարժուն ստուեր մը, որ թերեւս մէկ երկու օր նագիւ կընար դեռ քարշ տալ իր սպառած մարմինը:

Ճշմարտութիւնը խօսած ըլլալու համար պէտք է յիշեմ՝ թէ համարեա մերկ էր, եւ ոչ իսկ իր վրայ կախ ինկած զգեստի մը թափթփութները կը ծածկէին իր ամօթը:

Եւ քանի թուրք լիտի անցորդներ կը հեզննն եղեր... թշուառ Զարուկի մերկութիւնը, եւ կը գուարճանան եղեր լպիրշ հայ-հոյանքներ ընելով...: Իսկ անմեղ աղջկնակը լալով կը պատմէր ինծի այս ամէնը...:

Շուրջ բոլորս քննելէ եւ ստուգելէ վերջ, որ ճաշարանին մէջ իսլամներ չկան, եւ կէս օրուան ճաշի դեռ շատ ժամանակ ըլլալուն ոչ ոք կար ինծմէ գատ, հրաւիրեցի երկու հայ որբուկները պատուհանիս մօտը: Ի պատասխանի՝ իրենց վիճակի մասին ստոյգ տեղեկութիւններ քաղելու մտօք ըրած կարեկից հարցումներուս, փոքրիկն Զարուհի հետեւեալը պատմեց դպրոցական աղջկան մը մարտը հայերէնովը, քայց անկապակից կերպով, որուն միայն ամփոփումը կու տամ՝ ստորեւ:

— Տէր պապա ես ու եղբայրս ատաքազարցի ենք. հայրիկս վաճառական մըն էր եւ քաղաքին մեծերէն: Ես Ատաքազարի հայուհեացը կ'երթայի, մեր ընտանիքը 14 հոգի էինք, հայրս, մայրս, բոյրերս, եղբայրներս, մօրաքոյրներս եւ մօրեղբայրներս ամէնքն ալ ճամբան եւ մանաւանդ Խալահիյէի մէջ մեռան եւ միայն մենք երկուքս մնացինք... իցիւ թէ (իւր քառով «Քէշկէ») չմնայինք...: Ալ անկարող սուգի ու տառապանքի պատմութիւնը շարունակելու սկսաւ լալ հեկեկանօք, մինչ փոքրիկ եղբայրը Յակոբիկ — մի լար Զարուկ — կ'ըսէր ու կը քաջալերէր իր բոյրը: Ախ Տէր պապա, մենք ալ հարուստ էինք, տուներ, խանութներ եւ պարտէզներ ունէինք, հիմա քան մը շունինք եւ մուրալով կ'ապրինք ես եւ եղբայրս: Այս միջոցին ներս մտան երկու հայ զինուորներ արեւակէզ դէմքերով, որոնք կու գային Տէր-Զօրէն եւ զինուորական վարչութեան մէջ կառապան են եղեր: Ներս մտնող այս երկու հայ զինուորներն քարեւ տալով՝ եկան ուղղակի դէպի ինծի եւ նստան մօտս:

Շարունակելով հարցումներս, Զարուհի եւս շարունակեց պատ-

մել — Ա՛խ Տէր պապա, ո՛ր կ'երթանք մեզ կը վոնտեն. հայերու պարսպ թողած տունները կը մտնէինք պատուհաններէն եւ գիշերները հոն կը պառկէինք. քայց հիմա, թուրք գաղթականներ լեցուցին. կ'երթանք խաներուն ախոռները աղբերուն մէջ գիշերը կը թաղուինք կը պառկինք: Բայց շատ անգամ՝ հոս ալ չեն թողոր որ քնանանք եւ պարտէգներուն մէջ լեցուած չոր աղբերուն մէջ կ'երթանք թաղուելու գիշերը եւ քնանալու՝ միայն գլուխնիս դուրս թողած: Մենք երբ ձմեռը մտանք՝ շատուոր էինք եւ բոլոր հայ որբերս մուրալով կ'ապրէինք. քայց ամէնքը շրիմացան ցուրտին եւ անօթութեան եւ մեռան, եւ մենք միայն մնացինք: Ես ալ հիւանդ եմ. թուրք երիտասարդները հնծի հիւանդութիւն տուին . . . երբ որ դեռ լաւ էի. ալ հիմա ես ալ ոյժ չունիմ՝ եւ լմացայ . . . : Ա՛խ Տէր պապա չե՞ս կրնար մեզ Ատաբազար ետ դրկել. մենք շատ կալուածներ ունինք. հոն մենք կրնանք ապրուիլ: Ուր երթանք՝ մեզ թուրքերը կը վոնտեն, եթէ չես կրնար ետ դրկել, ո՛ր որ երթաս՝ Յակոբիկը եւ գիս հետոյ տար, այս տեղէն ազատինք, փողոցներուն “չէօփերը, կ'ուզենք ուտել, այս անգամ՝ ալ շուները չեն ձգեր . . . : —

Անտերունչ որբուհին այս սրտանմալիկ պատմութիւնները ըրած ժամանակ, երկու հայ ունկնդիր գիւնտրներէն մէկը, որը մալթաթիացի մըն էր, չափազանց զգացուած, զանակոծուած տղու մը նման լալով կ'ըսէր — զաւակներէս ողջ մնացած մը եթէ հիմա կայ, ո՞վ գիտէ այժմ՝ ո՛ր տեղուանքը կը մուրայ կոր ասոնց պէս . . . Աստուած իմ՝ այս ի՛նչ վիճակի հասանք, մեզ գնչուններէն ալ գէշ ըրին . . . : —

Նաւաբեկեալ հայութեան այս վերջին թշուառ խլիսակներուն տեղեկութիւնները, զորս այնքան մանկական անմեղունակ պարզութեամբ պատմած էին, մեզի այնքան յուզում եւ կսկիծ պատճառած էր, որ չէինք նշմարած այն ամենագգի յանախորդները, որոնք հետզհետէ ճաշի ժամանակը հասած ըլլալուն՝ ներս մտնելով ճաշարան՝ տեղաւորուած էին մէկ մէկ անկիւն եւ զարմանքով կը դիտէին մեզ:

Երկու հայ որբերը ըստ մեր կարողութեան պարգեւատրելով ճամբու դրինք առժամուսպէս՝ խորսպէս համոզուած, թէ քիչ օրեր վերջ մեր ճամբաները պիտի միանային յաւիտենականութեան մէջ:

Մենք մեզի մաալէ վերջ, երկու հայ գինւորները շափազանց հետաքրքրուած անձովս՝ կը զարմանային որ դեռ ողջ մնացած հայ եկեղեցականի մը հանդիպելու քախտն ունեցած էին, եւ կը խնդրէին որ պատմենք զոնէ գլխաւոր իր գծերուն մէջ եւ հակիրճ կերպով եղեռնապատումը մեր հայ Գողգոթային:

Հազիւ մեր խաշի ճամբան աղօտ կերպով գծած, այս անգամ՝ իրենք կը սկսէին պատմել իրենց ոչ թէ լսածներն, այլ տեսածներն Տէր-Զօրի անապատի ճամբաներուն վրայ: Մալաթիացին ըլլալով քիչ շատ ուսում՝ առած կտրինճ երիտասարդ մը պատմեց ինծի հետեւեալը. — Հայր սուրբ, ի՞նչ պատմեմ, ամէնքին զիտցած քաննէ. ա՛լ լմացանք, ա՛լ չկարծէք թէ հայութիւն մնաց, եւ եթէ դեռ քիչ մը ողջ մնացողներ կան, ասոնցմէ ալ խէր չկայ...: Իրաւ է թուրքերը լմացան, սակայն մեզ ալ հետերնին լմացուցին զարշեկիները:

Ի՞նչպէս պատմեմ որ ի՞նչպէս հասկնաք, մանաւանդ Տէր-Զօր գացողներուն քաշածները անկարելի է որ մարդկային լեզուն պատմել կարենայ: Հազարաւոր ընտանիքներ Հալէպէն ճամբայ հանուեցան Տէր-Զօր դրկելու համար, ասոնցմէ հարիւրին հինգն ալ չկրցաւ ողջ հասնիլ Տէր-Զօր: Որովհետեւ անապատի «Լնէզէ», կոչուած աւազակներ ծիաւոր խումբերով եւ նիզակներով գինուած՝ յարձակեցան անտէր ու անպաշտպան ժողովուրդին վրայ, զարկին, սպաննեցին, առեւանգեցին, լլկեցին, կողոպտեցին, հանածնին առին տարին, ընդդիմացողները անոնի չարչարանքներու ենթարկեցին եւ թողին զնացին:

Իսկ ողջ մնացողները, որովհետեւ ետ դառնալ արգելեալ էր եւ անկարելի, ճարահատ առաջ զնացին ու ենթարկուեցան նոր յարձակումներու, ալանի ու թալանի, եւ այսպէս միշտ կոտորակուելով հարիւրին հինգը չկրցաւ հասնիլ Տէր-Զօր:

Տեսանք կիներու կարաւաններ, որոնք ամբողջապէս մերկ էին. որովհետեւ մինչեւ ներքին ճերմակեղէնները առած տարած էին կարաւանները դիմաւորող «Լնէզէ», աւազակները: Հանդիպեցանք հազարաւոր դիակներու, որոնք մօրէ մերկ էին եւ որոնց աչքերը փորուած էին ու ըլլոր անդամները զքօսանքի համար կտրուած եւ մարմինները ուռած, փորոտիքը դուրս թափուած. ցորեկը անզրդները կու գային այս դիակներուն վրայ արեան խնջոյքի, իսկ

գիշերները վայրի կենդանիները: Հայր սուրբ ո՞ր է հայուն Աստուածը... ո՞ր է ձեր քարոզած Յիսուսը... միթէ չի՞ տեսներ հայուն այս անլուր թշուառութիւնը եւ տառապանքը:

Եթէ այս քարերն, դաշտերն ու անապատներու աւազներն լեզու ունենային անխ ի՞նչեր պիտի պատմէին...: Մէկ մը անցեալ տարի արտորին ատենը այս տեղուանքը ըլլայիր եւ աշքով տեսնէիր հայ ժողովուրդին քաշած նեղութիւնները...: Հայր սուրբ խեղճ ժողովուրդը բոնի մեղուցին, անօթի եւ ծարաւի...:

Աստուծոյ ջուրը դրամով ծախեցին, եւ ով որ շատ դրամ տուաւ, անոր ջուր տուին միայն...: Խեղճ ժողովուրդը հոտած եւ նեխած ջուրերը իսկ խմելու յօժար էր, բայց այս ջուրերն իսկ դրամով ծախեցին: Արդէն թուրքին միտքն ալ մեզի մեղցնել չէ՞ր, ահա անօրէնին ուզածը եղաւ, աչքը լոյս:

Հիմա ըսեմ չես հաւատար. քանի՛ քանի՛ անգամներ անապատներուն մէջէն գինուրական կառքերով փոխադրութիւն ըրած ժամանակ տեսայ անօթի կիսամերկ կիներ եւ փոքրեր, որոնք աստիպած ու հոտած կենդանիներու կամ ուղտերու շուրջը հաւաքուած՝ ասոնց դիակները կ'ուտէին...: Տեսայ մայրեր, որոնք իրենց նոր մեռած փոքրիկ մանուկները կրակը նետելով կէս եփած կամ կէս հում կերած են եւ յետոյ խննթեցած... կամ անոնք որ նեխած դիակներ կերած են թունաւորուած են եւ մեռած...: —

Երբ հետաքրքրուելով մանրամասնութեանց հարցուցի՝ թէ արտորական ժողովուրդին կարաւաններուն հետ միթէ ոստիկան գինուրներ չկային եւ միթէ չպաշտպանեցին, պատասխանեց—ի՞նչ կ'ըսէք կոր. աւազակներուն արդէն լուր դրկողները ժողովուրդին ընկերացող եւ անոր ապահովութեան հսկելու պարտականութիւն ստանձնող ոստիկան գինուրներն էին: Ասոնք միանալով յարձակող աւազակներուն հետ՝ կը կողոպտէին անտէր անտիրական խեղճ ժողովուրդը, եւ աւազակներուն ցոյց կու տային տեղերը գեղեցիկ աղջիկներուն, եւ ոսկի կամ աղամանդ զարդեր եւ կամ ՚նչուն դրամ՝ ունեցողներուն:

Հայր սուրբ կենճութեանդ մեղք է, ասկէ առաջ չըլլայ որ երթաս, գլխուդ ճարը նայէ, քեզի ալ մեղք է, ազգին ալ մեղք է, արդէն քանի՞ հոգի մնացինք որ...: —

Անլորդ էր կասկածիլ հայ զինուորին սիրտցաւ այս քուր
պատմածներուն ճշմարտութեանը, որը պատմած էր միայն զիս
զգուշացնելու համար, որ ճամբան շարունակելով ինքնաբերաբար
մահուան զիրկը չնետուիմ, որը անձնասպանութիւն եւ ազգասպա-
նութիւն էր անշուշտ: Այո՛, ստուգիւ միամտութիւն էր կարծելը,
թէ թշուառական թուրքերը հայու արիւնէն կշտացած էին. Ռհ,
ոչ, դեռ ծարաւի էին հայու անմեղ արիւնին դարավերջիկ մարդ —
հրէշ այս վամպիրները:

Այո՛, պէտք էր փախչիլ, եւ իրաւունք ունէին ամէն անոնք՝
որոնք ջանացին զիս համոզել փախչելու, հաստատելով որ փախ-
չողները յաջողած էին միայն ողջ մնալ:

Ստուգիւ քայլ մը իսկ առաջ երթալ յիմարութիւն էր, պէտք էր
վճռականութիւն ունենալ:

Արդէն այս նոյն օրուան մէջ տեսածներուս եւ լսածներուս
արդիւնքը սա եղած էր, որ խորապէս համոզուած էի թէ պէտք է այս
պատեհութիւնները օգտագործել, եւ որոշած էի փախչիլ. հիմա կը
մնար անմիջական գործադրութիւնը, որովհետեւ ժամանակ չկար
կորսնցնելու:

Ուստի անապարեցի ծրագրել փախուստս, եւ միտքս յոգնեցը-
նել փախուստիս մանրամասնութիւններով, զի գիտէի թէ աննշան
համարուած մանրամասնութիւն մը շատ անգամ պատճառ կը
դառնար ամենալուրջ ծրագիրներու վիժումին:

Իսկ այժմ՝ փախուստի ծրագրիս անյաջողութեան պարա-
գային՝ բացայայտ էր որ մահուամբ պիտի պատժուէի:

Է՛հ կամենալն՝ կարենալ էր:

Suite
D'Islahiye vers Hiran

35.

Փ Ա Խ Ո Ւ Ս

Ի Ս Լ Ա Յ Ի Յ Է Է Դ Է Պ Ի Ա Յ Ր Ա Ն

Որոշումը տրուած էր, գործադրութիւնը միայն կը մնար:

Թմբովին փախչելու ամէն փորձ ղժբախտաբար ապարդիւն մնացած էր, որովհետեւ մեր մարդիկը այնքան բարոյալքուած էին, որ անկարող դարձած էին այլեւս որ եւ է վճռական քայլ առնելու, թէպէտ եւ ասով իրենց փրկութիւնը ապահովուած ըլլային թերեւս:

Տառապանքի մեր ղժբախտ ընկերները այնքան հիւժած ու սպառած էին, որ ինձմէ կը խնդրէին կարելին ի գործ դնել՝ մէկ քանի օր Իսլահիյէ մնալու արտօնութիւն ձեռք բերել կառավարական ձեռնհաս անձերէ, զոնէ փոքր ինչ կազդուրութիւն համար: Ամէնքս ալ կը սարսափէինք, երբ ոստիկան զինուորներն մեզի կ'ըսէին թէ 7 օր դեռ ունէինք քալելու՝ Հալէպ հասնելու համար: Մինչդեռ Իսլահիյէէն Հալէպ երկաթուղին հինգ ժամէն արդէն կը հասնէր: Սակայն արքորականներու համար արգելեալ էր երկաթուղիով ճամբորդել, քանի որ արքորի անուան ներքեւ թուրք պետական մարդոց արդէն իսկական նպատակն էր՝ տաժանակիր եւ երկարող ճամբորդութեամբ մը հալումաշ ընել եւ մեղցնել անոնք, որոնք քախտն ունեցած էին ճողոպրելու կացինի խուժուժ մահէն:

Այս պատճառով ալ Իսլահիյէի կառավարական պաշտօնէից մօտ՝ երկաթուղիով ճամբորդելու մասին եղած ամէն դիմում ապարդիւն մնացին:

Բայց զոնէ մէկ քանի օր Իսլահիյէ մնալով կազդուրուիլ կարենալու համար՝ պէտք տեսնուեցաւ եռանդուն դիմումներ կատարել: Սիսի մէջ մէկ քանի օր աւելի մնալու մեր դիմումներէն սա

դառն փորձառութիւնը ստացած էինք, թէ լաւ է փոխանակ կառավարիչին դիմելու, երբեմն ալ իրաւախոն ըլլալ ոստիկանապետին եւ ոստիկան զինւորներու հրամանատարին հետ, ի հարկին կաշառքով ձեռք բերելով փափաքուած արտօնութիւնը:

Ստուգիւ ամենակարճ ճամբան այս էր եղած միշտ, կարենալ ձեռք բերելու համար մեր հետապնդած նպատակները:

Ուստի անապարեցի առանձինն երթալ կրկին քաղաք, եւ դիմելով ուղղակի կառավարչատուն՝ առանձինն տեսայ ոստիկան զինւորներու փոխ հարիւրապետը, եւ մէկ քանի հնչուն ոսկիով իսկոյն իրաւախոն եղանք, ձեռք բերելով 2 օր աւելի մնալու քացատիկ թոյլտուութիւն:

Ոստիկան զինւորներու հերթապահ սպան գնաց իսկոյն գեկուցանելու իր պետին թէ՛ մեր կարաւանին ընկերացնելու համար պատրաստի 6—8 ոստիկան զինւորներ չկային. ուստի երբ դառնային գնացողները, այն ատեն միայն հնար պիտի ըլլար մեզ ալ ճամբայ հանել:

Ահա օրինակ մը, թէ թուրքերը ի՞նչպէս գիտէին իրենց ուզածը քալեցնել՝ այս կարգի կողմնակի ձեւերու ներքեւ, երբ վճարող մը ըլլար, փոյթ չէ թէ իրենց ըրածը քացարձակապէս հակառակ ըլլար օրէնքի:

Հազիւ այս հրամանը ձեռք բերած եւ դառնալով մեր կարաւանին մարդոց հաղորդած, արդէն ամէն ոք ուրախ էր՝ որ գոնէ 2 օր պիտի կրնայինք շունչ առնել մեր մէկուկէս ամսուան անդադրում եւ տաժանակիր ճամբորդութեան մէջ:

Ամէն ոք սկսաւ հնարաւոր միջոցներ ստեղծել՝ կարելու համար իր պատուտած զգեստներն ու կօշիկները: Սափրիչ բերել տալով ամէն ոք ջանաց մաքրուիլ այն մազերէն ու մօրուքներէն, որոնք դաշտը ծածկող մացառներու նման խեղդած էին մեր գլուխն ու դէմքը, իրապէս վայրենաբարոյ դրսերելոյթ մը տալով մեզի:

Ամէն ոք հետամուտ էր, որպէս զի որքան հնար է երկու օրուան մէջ կարողանայ մաքրուիլ, կարկըտուիլ, կազդուրուելու տաք սնունդ առնել եւ պատրաստուիլ երթալու հայ Գողգթիային վերջին մացրող ճամբան՝ դէպի Տէր-էլ-Զօր, ուր որոշուած էր մեզի համար երթալ անպայման: Կը սարսափէինք, երբ կը յիշէինք՝ որ Տէր Զօր

հասնելու համար՝ դեռ ամիսէն աւելի ճամբայ ունէինք քալելիք, Մէսքէնէի եւ Ռէսուլայնի աւազի անսպասուներու միջով:

Օգտուելով այս բացառիկ երկու օրուան հանգիստէն, միաժամանակ ուզեցի փորձ մը ընել եւ միջոցը գտնել երկաթուղիով դէպի Հալէպ երթալ կարենալու համար:

Իսլահիյէի երկաթուղու կայարանի քրիստոնեայ արսապ պետէն իմանալով որ այս մասին լիազօրք՝ կայարանին մէջ պաշտօնով եւ ընակութեամբ հաստատուած գերման հազարապետ մըն է, փութացի ներկայանալ իրեն եւ խնդրել առ այս բացառիկ թոյլտուութիւն, որպէս զի մեր ամբողջ կարաւանը հաճի երկաթուղիով փոխադրել Հալէպ:

Գերման սպան շատ ընտանեքար ընդունեց զիս, եւ կարեկցութեամբ լսեց աքսորի տաժանակիր ճամբորդութեան սարսափելի դրուագները, միանգամայն ուզեց տեղեկութիւններ քաղել գերմաներէն լեզուի ունեցած նմտութեանս մասին:

Երբ իրազեկ եղաւ, թէ 1914ի աշնան պատերազմի յայտարարութենէն վերջ՝ Պետլինի համալսարանը թողնելով դարձած էի Պոլիս եւ դատապարտուած աքսորի ու այս հալածական հալումաշ կեանքին, կարի խղճաց եւ խոստացաւ կարելին ընել մեր կարաւանը երկաթուղիով փոխադրելու համար դէպի Հալէպ: Իմ ներկայութեան իսկ անմիջապէս հեռագրեց Հալէպի երկաթուղու փոխադրութեանց գերման ընդհանուր հրամանատարին, որպէս զի բացառաբար թոյլտուութիւն շնորհէ մեր կարաւանին հարիւրէ աւելի անձերը երկաթուղիով փոխադրելու Հալէպ:

Երբ իր յանձնարարութեան վրայ 4 ժամ վերջ հանդիպեցայ կրկին իրեն, մեծ ուրախութեամբ յայտնեց ինձի, թէ հրաման եկած էր մէկ վահօն տրամադրելու մեզի համար: Հետեւապէս միայն առաւելագոյն հաշուով 60 հոգի կրնար միայն ընկերանալ ինձի երկաթուղու գնացքով, եւ մնացածը պէտք էր դարձնալ ոտքով երթային դէպի Հալէպ:

Տեսնելով որ՝ մնացորդ մեր ընկերներն ալ երկաթուղիով մեզի ընկերացնելու նոր փորձ մը աւելորդ կը համարէր գերման սպան, կէս ուրախ, կէս տխուր դարձայ մեր կարաւանատեղին՝ լուրը մեր ընկերներուն հաղորդելու:

Անապատին մէջ արքայական հայ ընտանիքի մը ողբերգական վերջին օրերը 1915ին
գերման զինուորականներէ ձեռք բերուած:

ՎԻԵՆՆԱԿԻ ՄԻԿԻՏԱՐԻԱՆ ՉԱՆՔԻՆ ԱՆՊԻՏԱԿԱՆ.

Les derniers jours dramatiques d'une famille Arménienne
exilée au désert recueillie par des soldats Allemands.

(Propriété de Monastère des Mekhitaristes de Vienne)

Արդարեւ տպաւորութիւնը չափազանց վրդովիչ եղաւ. զի երկու խումբեր չանկրրիցի եւ եոզկատցի, որոնք միացած էին եղերական պարագաներու ներքեւ Եոզկատի մօտերը, այժմ՝ պիտի բաժնուէինք իրարմէ անդարձ:

Կը մնար կարաւանը ուրեմն երկուքի բաժնել:

Օհ, որքան դժուար էր ինձ համար այս խտրութիւնը ընել: Մանաւանդ որ աղքատ մասին վրայ, որոնք 54 եոզկատցիներն էին, շատ աւելի երախտիք ունեցած էի քան միւսներուն վրայ: Զանոնք խնամքով եւ գուրգուրանքով ամբողջ ճամբու ընթացքին պատսպարած էի եւ կերակրած, մերթ մուրալով, մերթ անձնականէ հոգացած էի իրենց չոր հացի համար ունեցած միակ պահանջը: Իսկ այժմ՝ իրենց փրկութեան համար տարած քոլոր ջանքերս ի գուր պիտի երթային. քանի որ զիրենք զատելով ինձմէ՝ պիտի յանձնէի ամէնքը բախտին շար հովերուն:

Հասաւ վերջապէս դժբախտ օրը յաւիտենական բաժանման. Իսլահիյէի տեղական կառավարութիւնը՝ Հալէպէն ստացած հեռագրական հրամանին վրայ հրամայած էր մեզի ըսելով — ով որ մինչեւ Հալէպ երկաթուղու տոմսակի արժէքը կրնայ վճարել, կրնայ երկաթուղիով երթալ, իսկ վճարել չկրցողները պէտք է պատրաստուին իսկոյն հետիոտն մեկնելու դէպի Հալէպ:

Եոզկատցի 54 տարագիրներ, մնացորդ ազագուն բեկորներն Եոզկատի 3000 տուն հայութեան, 16—85 տարեկան, մէկը միւսէն աւելի հիւժած ու հալումաշ եղած, շրջապատուած ութը ոստիկան զինուորներէ՝ եկան անս հրաժեշտ առնելու ինձմէ եւ մնացող ընկերներէն:

Ամէնքս ի մի վայր հաւաքուած էինք, երբ մի առ մի մօտեցան աջահամբոյրի: Ամէնքն ալ կու լային դառնապէս եւ երախտագիտական քառեր կը թոթովէին հազիւ լսելի ձայնով մը: Անոնք ձեռքս կը համբուրէին, ես ալ անոնց արեւակէզ սեւցած ճակատները:

Նահատակուած ցեղիս մնացորդ բեկորներն էին, որ դարձեալ չեմ գիտեր քանի՛երորդ անգամը ըլլալով դէպի մահ ճամբու կը դնէի . . . ա՛լ անգամ մըն ալ շտեմնելու համար:

Ասոնցմէ հազիւ մէկ քանին չորաքեկ հացի մը դրամ ունէին, մնացեալ 50ը ոչինչ ունէին:

Թախանձագին կոչերուս վրայ չանկրրիցիներէն ոմանց օգնութեամբ, հազիւ կարելի եղաւ արծաթ դրամով 135 դահեկան հանգանակել: Ասոր վրայ աւելցնելով իմ՝ մտոր գտնուած եւ փախուստիս յաջողութեան համար մէկ քարեկամէ մը նոյն օրը ինծի տրուած երկու հնչուն ոսկիին մէկը, ընդամէնը 250 դահեկան յանձնեցի իրենց ղեկավարին, որպէս զի ճամբու ընթացքին հոգայ այս թշուառներուն հացի պահանջը: Միակ գումարը որ մինչեւ մահ պիտի ունենային:

Դժբախտաբար այնպիսի վիճակի մէջ էինք ամէնքս ալ, որ մեր կեանքի փրկութեան համար յաճախ կաշառք տալով եւ զանազան պատճառներով մեծ մասամբ այլեւս զուրկ էինք նիւթական միջոցներէ: Միւս կողմէն վաղուան անձանթօթին մտահոգութիւնը վերապահ եւ զզուշաւոր դարձուցած էր նաեւ անոնք, որոնք դեռ ի վիճակի էին օգնելու ուրիշներուն:

Հարկ է սակայն խոստովանիլ միանգամայն, թէ տակաւ առ տակաւ Ֆիզիքական մեր սպառող ուժերուն հետ նոյնպէս եւ նուազած էր մեր քարոյական արժէքը: Մօտալուտ մահուան խուճապը՝ մեզ ամէնքս աւելի անձնապաշտ դարձուցած էր եւ նուազ կարեկից էինք դէպի մեր քախտակից ընկերներուն թշուառութիւնը:

Բանի մեր տաժանակիր ճամբորդութիւնը երկարեցաւ եւ քանի հիւժեցանք թէ՛ նիւթնապէս թէ՛ Ֆիզիքապէս, նոյնքան եւ սպառեցանք քարոյապէս, եւ աւելի սկսանք մենք մեզ փրկելու մտատանջութեամբ վարակուիլ:

Եթէ դառն է խոստովանիլ մեր հոգեկան ուժերու այս ոչ պատուաբեր կողմը, նոյնքան եւ յանուն ճշմարտութեան պէտք է յիշեմ՝ անոնք, որոնք իրենց ազնիւ եւ անձնուէր ընթացքովը՝ վտանգներու պահուն դիւցազնական հոգի մը ցոյց տուին, եւ չտարուեցան տկար հոգիներու միայն յատուկ եղող եսամոլական ընթացքներէն:

Անկարելի է մոռնալ անաւոր այս քաժանման սեւ օրը:

Ախ որչափ երախտազէտ էին, որչափ ազնիւ եւ որչափ հաւատարիմ՝ իրենց ազգութեան ու կրօնին: Ասոնք զրկուած ամէն ինչքէ եւ սիրելիներէ, գտնուելով հանդերձ իրենց կեանքի վերջալոյսին մօտ՝ դիւցազնական հոգի մը ցոյց տուին՝ հանդէպ մահուան ցոյց տալով ըտլորովին արհամարհանք:

Մերկացած մարդկային աղտոտ ունակութիւններէ, ահաւոր տատապանքի օծումով սրբացած ի յայտ կը բերէին այն բոլոր ազնիւ ձիրքերն, որոնք հայ ցեղին բիւրեղացեալ արժանիքներն եղած են հազարաւոր տարիներէ ի վեր, եւ որուն մէջ պէտք է փնտոնել ցեղին գոյութեան յարատեւութիւնը եւ տոկունութեան գաղտնիքը:

Գնացին ամէնքն ալ անդարձ եւ այս օր կը հանգչին յաւիտեանական քունով Տէր-Զօրի անապատներու աւազներուն մէջ, զո՛ր երթալով Ռէսուլայնի մէջ 1916ի ամռան Տէր-Զօրի համատարած ջարդերուն: Միակ խումբն էին եոզկատցիներու, որոնք կրցան ողջ հասնիլ հարաւի անապատները եւ բազմաչարչար նահատակութեամբ իրենց արիւնն ալ խառնեցին Տէր-Զօրի մէջ այդ օրերուն նահատակուած 160.000 հայ բեկորներու թափած յորդահոս անմեղ արեան հետ:

Երբ մեր այս դժբախտ ընկերները ճամբու դրինք դէպի Հալէպ, մեզի եղած թոյլտուութեան համաձայն տեղափոխուեցանք մեզի տրամադրուած երկաթուղու երրորդ կարգի վակօն մը, որ կայարանէն քիչ հեռու կը գտնուէր:

Ծիշդ այս միջոցին սարսափելի տեղատարաւիբ անձրեւ մը սկսած էր Իսլահիյէի դաշտը մեր առջեւ լճի դարձնել:

Կէս օրուան պահուն՝ մօտեցաւ բաւական ուժեղ ֆիզիքական կազմուածքով հայ մը, շուրջ յիսունամեայ, եւ ուզեց տեղեկութիւններ քաղել մեր արտոքի ճամբաներուն մէջ կրած մեր ամէնօրեայ տատապանքներուն մասին:

Ծիշդ այն պահուն մէջտեղ ելաւ այս մարդը, երբ ի զուր միտքս կը յոգնեցնէի փախուստի ճամբայ մը գտնելու համար: Բայց ամէն ճամբայ փակուած կը գտնէի առջեւս, մանաւանդ որ չէի կրնար փախուստի գաղափարս եւ այս մասին պատրաստած ծրագիրներս վտարիլ ուրիշներու յայտնելու: Զի մի գուցէ գործը իր սաղմնային վիճակի մէջ ինքնին վիժէր անգաղտնապահութեամբ մը, եւ անձս ալ վտանգէի ի զուր:

Սակայն հազիւ այս մարդը հեռացած՝ բնագոյաբար քաջալերուեցայ երթալու բռնելու այս մարդը, եւ անվերապահ կերպով քանալու սիրտս եւ յայտնելու փախուստի գաղտնի ծրագիրս:

Երբ պաղարեամբ լսեց փախուստի ծրագրիս մանրամասնութիւնները, դարձաւ եւ ըսաւ ինձի — ճիշդ փնտրած մարդդ ես եմ. կերելի Աստուած զիս դրկեր է մօտդ: Ես թէպէտ պարտիզակցի եմ ըսի, սակայն վանեցի եմ. բայց Վանի սպաստամբութենէն ի վեր պարտիզակցի կ'անուանեմ ես զիս, որպէսզի հալածանքի չենթարկուիմ: Անունս Յովհաննէս է, յիսուներկու տարու եմ. 14 տարի Նիկոմիդիոյ շրջանին մէջ ծխախոտի մաքսանենգութեամբ զբաղած եմ եւ Ռէժիի շատ մը դէտերու «գլուխ կերած եմ»: Ապա կառավարութիւնը ճարահատ զիս ոստիկան զինուոր ըրաւ մասնաւոր վարձատրութեամբ, որպէս զի հալածեմ ծխախոտի մաքսանենգները, որոնք ամէնքն ալ կը ճանչնայի արդէն: Յաճախ մինչեւ Արմաշ ալ եկած եմ. կարծեմ քեզ ալ տեսած եմ հոն:

Հայր սուրբ մեղք է երիտասարդութեանդ՝ ասոնք լմացեր են, ասոնցմէ խէր չկայ. ես քեզ կը փախցնեմ եւ ուզած տեղդ կը տանիմ, մի վախնար, միայն ինձի ըսէ թէ ո՞ր կ'ուզես երթալ: —

Յայտնեցի թէ Այրան՝ գերման երկաթուղու շինութեան Ամանոսի գծին կեդրոնական գործատեղին կ'ուզեմ երթալ: Բայց փախուստի միջոցին երբ ձերբակալուէինք անպայման պիտի սպաննուէինք: Ուստի այս յոյժ հաւանական գնդակահարումի վտանգին դէմ պաշտպանուելու համար, հարցուցի թէ ինք ի՞նչ ապահովութիւն կրնայ ցոյց տալ այս մասին ինձի:

Առանց վարանման պատասխանեց իսկոյն — ես ընկեր մըն ալ ունիմ որ շատ կտրիճ է, եւ երկուքս ալ զէնք ունինք. մենք անմարդակոխ լեռան ճամբաներէ եւ անտառներու մէջէն կ'երթանք. եթէ յանակնկալս մեր դէմ ոստիկան զինուոր կամ ո՞ր եւ իցէ իսլամ ելլէ եւ կասկածելով մեր վրայ, ուզէ ձերբակալել կամ սպաննայ մեր կեանքին, տեղն ու տեղն իսկոյն կը սպաննենք ու կ'անցնինք կ'երթանք: Իրենք հարիւր հազարներով այնքան հայ սպաննեցին, մենք ալ քանի մը հատ սպաննենք, մեղք ունի՞ միթէ. անշուշտ թողութիւնը դուն մեզի կու տաս...: Դուն պէտք է ծպտուիս եւ վստահէ մեզի. երկու զաւակ ունիմ, անոնց վրայ կ'երդնում, թէ մինչեւ որ մենք չմեռնինք՝ քեզ ձեռք չենք տար: Զի դուն ազգին համար պէտք ես. այնչափ մեր ստաջնորդներէն սպաննեցին, որ քեզ ազատելով ազգիս մնացորդներուն մեծ բարիք մը ըրած պիտի ըլլամ:

Անուպատին մէջ սնօթութենէ կմախացած ու նոր մնում հայ մայր մը իր երկու
զուակներուն հետ 1916ին:

Վիեննայի Միխայիլովսկի վանքի անպակամ.

~ nouvellement,
Mère Arménienne et ses deux enfants morts de faim dans
le désert en 1916 et réduits à l'état squelettes.

(Propriété du Monastère des Lekhitanites de Vienne)

Անշուշտ Աստուած ալ իր պաշտօնեան եւ մեզ ալ քեզի հետ՝ պիտի պաշտպանէ ու փրկէ այս զարշնչիներուն ձեռքէն: Աղօթէ այս գիշեր մեր երեքին համար: Առաւօտ շուսցած եկուր սա դիմացի սրածայր վրանը. մենք երկուքս ալ պատրաստ պիտի սպասենք, գալուդ պէս, գինուած իսկոյն ճամբայ կ'ելլենք դէպի Այրան:

Արդէն վաղուց ամէն յոյս կտրած մարդոցմէն՝ սպաւինած էինք միայն Աստուծոյ, եւ ցարդ ողջ մնացած: Ապա թէ ոչ մարդկօրէն անկարելի էր առանց բարոյալքուելու տոկալ այսքան տառապանքի ու վիշտի՝ տարիներ երկար եւ անսպառ:

Անձնապէս իմ՝ վրայ ծանրացած ըլլալով ամէն կարգադրութիւն, ինչ որ հարկ էր ըրած էի վաթսունէ աւելի մեր ընկերներուն հանգստին համար, անշուշտ որքան որ ի վիճակի էի ընել նոյն պայմաններուն մէջ: Ամէնքս ալ տեղաւորուած էինք Գ. կարգի աղտոտ վակօնի մը մէջ, եւ մէկ քանիներ պոլսեցիներէն, որոնք նիւթապէս ի վիճակի չէին 40 դահեկանի տոմսակի գինը վճարելու, հանգանակութեամբ հոգացած էի նոյն գիշերը:

Հազիւ մէկ քանի մտերիմ՝ բարեկամներու հաղորդած էի փախուստիս գաղտնիքը: Ասոնցմէ մէկը Սեդրաք Շախեան, որ ամբողջ ճամբու ընթացքին միակ անձն էր որ քարի եղած էր ինծի 25 հնչուն ոսկիի շափ փոխատուութիւն ընելու, վերջին պահուն կրկին 3 հնչուն ոսկի կու տար ինծի, որպէս զի հակառակ պարագային կեանքս փրկեմ՝ կաշառքով:

Իսկ ինք յուսալով որ ես Տերամբ ողջ պիտի մնամ, ինծի կ'ընէր իր բերանացի կտակը, յայտնելով որ իր տան գաղտնի մէկ անկիւնը 2300 հնչուն օտմ. եւ անգ. ոսկի պահած էր, ողջ մնալու պարագայիս՝ պարտականութիւն կը դնէր վրաս, որ անձամբ երթալով առնեմ եւ ազգին կարելոր մէկ պէտքին յատկացնեմ իր յիշատակին համար: Բայց մահուան օրերու մէջ ոսկիի խօսք լսել քառական հեգնական էր:

Թէպէտ պահ մը եկաւ, որ ինքն ալ ուզեց ընկերանալ փախուստիս, սակայն յետոյ հրաժարեցաւ այս գաղափարէն՝ առարկելով թէ — ես 65 տարու մարդ եմ, չեմ կրնար երկար քալել, յետոյ դու ալ իմ պատճառովս պիտի վտանգուիս, քու կեանքդ սուղ է, ես լմնցած եմ, դու ազատէ եւ գրէ մեր տառապանքի պատ-

մութիւնը, եւ թող ապագայ սերունդները գիտնան թէ որպիսի սուղ գնով գնած են իրենց ազգի փրկութիւնը եւ ազատութիւնը: Բարեւիրտ այս ծերունին Տերամբ ողջ մնաց եւ պատերազմի միջոցին Հալէպի մէջ աղ վանառելով կրցաւ ապրիլ, շնորհիւ փախուստիս միջոցին Իսլահիյէէն հեռագրով Պոլսէն իրեն ղրկել տուած 25 ոսկիին, որը իր միակ դրամագլուխն մնացած էր եւ որ փոխ առած էի իրմէն:

Զինադադարէն վերջ Չանկըրի դարձին լսեցի որ իր տունը քարուքանդ ըրած էին սոյն դրամը գտնելու համար եւ կնոջը եղած սպառնալիքին վրայ ապա գտած էին եւ տեղւոյն իթթիհատական բլիպը իւրացուցած էր սոյն գումարը, բաժնելով զաղտնապէս իր անդամներէն ամենաազդեցիկներուն մէջ:

Ուրիշ երկու քարեկամներ ալ նմանօրինակ կտակներ ըրին, իմ խնամքիս յանձնելով մասնաւորաբար իրենց զաւակները:

Կեանքիս ամենանշանաւոր օրերէն մէկն եղաւ Պոլսէն արտորուելէս շուրջ տարի մը վերջ 1916 Ապրիլ 2ին փրկարար գիշերը:

Երկաթուղու գնացքը պիտի մեկնէր առաւօտուն ժամը 5,10 անցած, երբ դեռ լուսնշաղը չէր սկսած եւ մութ էր: Մինչ զարնանային տեղատարափ անօրեւ մը 15 ժամէ ի վեր փոքր ընդհատումներով երկնքի սահանքները վար կը բերէր, փոքր լճերու վերածելով դաշտերը, եւ առուակներն ու վտակները դուրս պոռթկալով իրենց թումբերէն կը ծածկէին արտ ու արօտավայր:

Այլեւս վճռական վայրկեանը մօտեցած էր, պէտք էր կամքի վերջին ճիգ մը ընել՝ ձեռք բերելու համար այն ազատութիւնը, որ կապտած էին ինձմէ տարիէ մը ի վեր:

Զէ՞ որ կամենալը կարենալ էր: Այո՛, խորապէս համոզուած էի՝ թէ միակ փրկութիւնը փախուստին մէջ էր, ապա թէ ոչ անսպառններու մէջ ոչ մէկ յոյս կը մնար փախուստի կամ փրկութեան:

Յոռետես եւ չարաշուք մտածումներով քարոյալքուելու ժամանակն չէր, ընդհակառակը հոգեկան կամ քարոյական բոլոր ուժերս ի մի հաւաքելով պէտք էր վճռական քայլն առնելի, եթէ իրապէս փրկուիլ կ'ուզէի:

Միթէ հինգ հարիւր գերութեան անաւոր տարիներ շարունակ մեր հաւերն ու պապերն սպասելով սպասած չէին ազգին փրկութիւնը տեսնելու:

Միջազգային մեջ անօթութենի, մեռած բազմահազար հայ ժողովուրդ 1916 ին:

Վիեննայի Միկիթարիան վանքին սկզբնականում էր.

~ Nombres Arméniens morts de faim dans le désert de
Mésopotamie en 1916.

(Propriété du Monastère des Mikhitaristes de
Vienne)

Բայց չտեսած մեռած ու գնացած էին անդարձ, ազգային ազատագրութեան եւ փրկութեան դարաւոր իրենց յոյսերն կտակելով ու փոխանցելով յաջորդաբար եկող սերունդներուն:

Այսքան արեան ծովերէ լողալով անցնելէ վերջ, միթէ հնար էր քարոյալքուիլ եւ հոգեպէս լլկուիլ, երբ խաղաղութեան եւ փրկութեան նաւահանգիստը հիմայ քիչ հեռուն կը սպասէր: Բաւ էր որ ջանք մը եւ ճիգ մը աւելի ընէինք, տեսնել կարենալու համար հայ ազգի դարաւոր ցաւատանջ երկունքին արիւնոտ ծննդաբերութիւնը . . . :

Արարատի յաւիտենական ծիւնի կատարէն արդէն վարդամատն արշալոյսը սկսած էր յուսադրիչ կենսապարգեւ ճառագայթներ արձակել, յարութիւն տալով ցեղին հայրենաբաղձ ցան ու ցրիւ զաւակներուն՝ մինչեւ անսպաստներուն խորերը եւ անազի դաշտերը:

Մեռնելու օրերը անցած էին, ապրելու ժամանակ էր, տեսնելու համար հայութեան հրաշալի վերակենդանացումը՝ նախնիքներու հոգիները ոգեկոչող խանդավառութեամբ մը:

Այս ամէն մտածումներով ոգեւորուած՝ ես արդէն զիս փրկուած կը համարէի, թէպէտեւ դեռ երկաթուղու մեր վակօնին մէկ անկիւնը կծկծտած էի:

Ժամը արդէն հինգն էր եւ տասը ըոպէէն պիտի մեկնէր երկաթուղու գնացքը:

Վակօնին դրան առջեւ սուինաւոր պահակ սպասող ուտիկան զինուորին հաւատացնելով՝ թէ յոյժ ստիպողական պատճառով մէկ քանի վայրկեանի համար վար պիտի իջնայի, ոտքս կը դնէի հողին վրայ . . . :

Խաւար էր. հազիւ մէկ քանի տասնեակ քայլ հեռացած, եկեղեցականի վերարկուս հանելով, դուրս եկայ կատարեալ ծաւտումով՝ անճանաչելի ըլլալու աստիճան:

Մէկ քանի տասնեակ քայլ առնելէ վերջ՝ վայրկեան մը յանկարծ վարանք կ'ունենայի շարունակելու ճամբաս: Արդեօք դէպի փրկութիւն կ'երթայի . . . թէ դէպի մահ . . . :

Սակայն տատամսելու ատեն չկար. հրազենի փողէն արձակուած գնդակը չի կրնար քնաւ ետ դառնալ. ուրեմն ամէն զնով

պէտք էր յառաջ երթալ: Ա՛լ կը բաւէր որքան ճակատագիրս ակամայ յանձնած էի թշնամիներուս ձեռքը, պէտք էր դուրս գալ կրտստրական եւ կորստական այս դիրքէն: Այո՛, պէտք էր այլեւս տէր դառնայի ես իմ՝ ճակատագրին:

Չարագուշակ բոլոր գաղափարներս ու մտատանջութիւններս յօդս ցնդեցան, երբ ցեխոտ հողին վրայ ծունկի գալով, ՏԵՐ ՌՈՂՉԵՍԵՑ մը ըսի սրտիս խորերէն, եւ յոյժ համառօտ մէկ քանի կարճ աղօթքներ մը մնջեցի . . . :

Եւ արհացած էի, ա՛լ ետեւս չէի նայեր, ու կը փախչէի. արդէն 10 բուպէ վերջ կը գտնուէի փոքրիկ եւ ինձ ցոյց տրուած սրածայր վրանին առջեւ, որը մեր ժամադրաւայրն էր եղած:

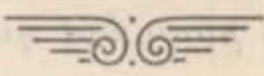
Հազիւ մեղմօրէն ձայնած Յովհաննէս, արհա դուրս կը թռչէին երկու անձնուրաց քաջեր զինավառ, որոնք իրենց կեանքի գնով զիրենք տրամադրած էին, վասն փրկութեան տարագիր ու հալածական եկեղեցականիս . . . :

Երեք հոգիէ բաղկացած մեր փոքրիկ փախստական արշաւախումբը արդէն կ'անյայտանար լուսնշաղին հետ Իսլահիյէի անմիջապէս հանդիպակաց անտառներուն մէջ, մինչ երկինք կը շարունակէր ջրի հեղեղանման տարափով մը դիրացնել մեր փախուստը:

Տեղատարափ այս յարատեւող անօրեւին պատճառով՝ ընդհատուած էր բոլորովին ամէն անցուդարձ, եւ ճամբան բաց էր արդէն մեր առջեւ:

Մինչեւ Այրան հասնելու համար Տ ժամ ունէինք սակայն: Անտառին մէջ ապառաժներու ներքեւ անօրեւէն պատուարուելով, կանխահոգ զգուշութեամբ հետս առած մկրատով եւ փոքր հայելիով մը կ'աճապարէի ձեւափոխել մազերս ու մօրուքս, եւ եղած էի արդէն անճանաչելի . . . : Մէ երկու ամսուան մէջ թոօքի մազերս ճերմկած էին արդէն . . . :

Այլեւս մենք մեզ բարի Աստուծոյ յանձնած՝ խոյս կու տայինք մարդոցմէ եւ ամէն շարժող էակէ, եւ կ'երթայինք դէպի անձանօթ ճակատագիր . . . :

Սովի կմախացած հայ մանուկներ հարստի սնուսպատներուն մէջ 1917 ին:
- Enfants Arméniens réduits à l'état squelettique par la famine
dans les déserts du sud en 1917.

Հենցայի Մեծարևան վանքի սկզբնական.

(Propriété du Monastère des Rekhtaristes de Vienne)

Տ. Գրիգորիս Ժ. Վարդ. Պալաքիան
իբր գերմանացի ծպտուած
Herr Bernstein.

Père S. Grigoris Balakian (l'auteur)
déguisé comme Allemand. Herr Bernstein

Les grands chefs bourreaux Turcs
du peuple Arménien en 1915.

1. Talat, chef de l'Ittihad, tué à Berlin en 1921
grand gouverneur
2. Enver, Ministre de la guerre, tué au Turkistan
en 1922 après manigances avec les Soviets
3. Sahid Halim, gouverneur, tué à Rome en 1922
4. Djemal, Ministre de la Marine et Commandant en
chef de l'Armée de la Palestine, tué à Ceflis en 1922
5. Suleïman Nouman, pique-assiette de l'Ittihad
6. Ahmed, père d'Enver.
7. Houssein Djahid, membre actif de l'Ittihad
8. Nedjid, gentre impérial, ami intime de Talat
et Enver
9. Ismail Hake, Directeur des fournitures mili-
taires et voleur du Trésor de l'État
10. Houssein Hilmi. Ancien grand gouverneur et
consul de Turquie à Venne.
11. Rahmi. Gouverneur de Smyrne. Grâce à lui
les Arméniens de sa région ne furent pas dé-
portés

Հայ ազգին թուրք մեծ դահնապետները

Ջինադադարեն (1918) չորս ամիս ստաջ շուսանկարուած Պեռլաքրոքրէի Արքանաւ փաշայի ազարակիւ մեջ, ուր ամեն ուրբաթ օր սերամիջքի արարողութեան վերջ կ'երթային թուրք մաթարարները սարթա-նապաղեան խնջոյքներ սարքելու: Էնվեր անձնապէս բնագրաւեց այս ազարակը:

Իթթիհատի ոճրագործ Բամարիլան

1. Թարաթ, անքին գործոց մաթարար, ապա մեծ եպարքոս, Իթթիհատի իսկական պետ, սպաննուած Պեռլինի մեջ 1921 ին.
2. Էնվեր, սրտերագրական մաթարար և սպարապետ, Թուրքիստանի մեջ 1922 ին.
3. Սայիտ Հալիմ, մեծ եպարքոս և Իթթիհատի ձեռք խաղաղիկ, սպաննուած Շոտլմի մեջ 1922 ին.
4. Ծեմալ, ծովային մաթարար և Պաղեստինի բանակին հրամանատար, սպաննուած Թիֆլիսի մեջ 1922 ին.
5. Տոքթ. Սիւլեյման Նուսան, Իթթիհատի պնակալեզ մը.
6. Ահմետ, Էնվերի հայրը.
7. Հիւսէյին մահիտ, Իթթիհատի գործօն անդամ և Թամիսի խմբագրատպետ.
8. Մեմիտ կաշուերական փետայ, Թարաթի և Էնվերի մտերիմը.
9. Իսմայիլ Հազըր, սրտերագրական իրեղեններու տնօրէն և պետական գանձը կողոպտող.
10. Հիւսէյին Հիլմի, մաթիկին մեծ եպարքոս և վիւեննայի օսմ. դեպրան.
11. Բահմի, Զմիռնիոյ կուսակալ, տեղւոյն հայերը շնորհիւ իրեն փրկուած են տարագրութեան.
12. Կարեշի եղած չէ ինքնութիւնը ստուգել:
13. Միթհատ Շիւքրի, Իթթիհատի քամիդէի ընդհանուր քարտուղար.
14. Սերապետիւն, կաշուերական փետայ, Թարաթ իւր այս մտերիմ անձին շնորհիւ իրագնկ կ'ըլլար պաշտական անքին իրադարձութեանց.

Ն Ի Ի Թ Ե Ր Ո Ի Յ Ա Ն Կ
Հ Ա Յ Գ Ո Ղ Գ Ո Թ Ա Յ Ի

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻՆ
Փ Ա Ի Ս Տ Ե Կ Ա Ն Ի Մ Ը Կ Ե Ա Ն Բ Ը

Ա. Մ Ա Ս

ԱՄԵՆՈՍԻ ՓԸՊՈՒՂԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

1916 ԱՊՐԻԼԷՆ ՄԻՆՉԵԻ 1916 ՅՈՒԼԻՍ

- 1 Փախառակասնը Այրասն—Պաղչե—երկաթոքոռո գծին շի-
նոթեանց մեջ:
- 2 Հայոթեան թեկորներն Ամանոսի շեռներուն մեջ:
- 3 Արեան անր փոթորիկներո մօտաշոռն նշաններ:
- 4 Գերման գիւնորակներո ընթացքը հասնեալ հայերո:
- 5 Տասնեակ հազարաաոր հայ կմախացած կիներո ոքոռա-
կաններ Ռեառչայնի անապատներուն մեջ:
- 6 Ամանոսի երկաթոքոռո գծի աշխատաաոր հայոթեան տա-
րագրոթիւնը եւ ապանդն 1916 Յոռչիսին:
- 7 Արեան ձապադիքը Պաղչե—Մարաշ ձաւթոռն վրայ:
- 8 Ըոթե-եղ-Ամարայի անգլիացի գերիներո՝ անապատներո
ահաաոր տատապանքը:
- 9 Բոնի իւշամացման ձեռնարկ:
- 10 Ինձիրդիի անտատներուն մեջ եւ փախոռտ Ամանոսկն
Տառոռ:

Բ. Մ Ա Ս

ՏԵՒՐՈՍԻ ՓԸՊՈՒՂԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

1916 ՕԳՈՍՏՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵԻ 1917 ՅՈՒՆՈՒՆԸ

- 11 Պաղտատի երկաթոքոռո հայ պաշտօնեաններուն դիւցազ-
նական անձնոթրոթիւնը:

- 12 Հայոթեան բնկորներն Տաւրոսի շնուերուն մէջ:
- 13 Թաշտորմագի խոր ձորին մէջ:
- 14 Կեանքը Պէշմեարիկի մէջ:
- 15 Պատրիարքի տարագրութիւնը Պոչուկն դէպի Պաղտատ:
- 16 Հայ արտորակներու բանակը Գոնիայի եւ Պոզանթիի մէջ:
- 17 Փախուստ Պէշմեարիկէն Ատանա:

Ք. Մ Ա Ս

Ա Տ Ա Ն Ա Յ Ի Մ Է Ջ

1917 ՅՈՒՆՈՒԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵԻ 1918 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

- 18 Հայոց ընդհանուր կացութիւնը 1917 ի սկիզբը:
- 19 Մնացորդ հայոթեան վիճակը Ատանայի մէջ:
- 20 Իսլամ ժողովրդեան թշուառութիւնը Կիլիկիոյ մէջ:
- 21 Փախուստակաւի կեանքը Ատանայի այգիներուն մէջ:
- 22 Հայոթեան ընդհանուր կացութիւնը 1918 ի սկիզբը:
- 23 Թորք բանակին երկրորդ անգամ խռժոռմը դէպի Կովկաս եւ Սարտարապատի հայոց յաղթանակը:
- 24 Հայ հանրապետութեան հոշակումը:
- 25 Անգլիական յաղթական բանակը կը գրաւէ Երուսաղէմը եւ կը քաշէ Հայէկի վրայ:
- 26 Թորքերու սզգային ուխտը վերապրող մնացորդ հայոթիւնը եւս բնաջնջելու:
- 27 Փախուստ Ատանայէն Պոչիս, իբր գերման գինորակաւ, գինադադարէն ամիս մը ստաջ:
- 28 Զինադադար եւ դաշնակից նաւատորմին յաղթական մոտքն թորք մայրաքաղաքը:
- 29 Մեկնում Պոչուկն Փարիզ:

Ք. Մ Ա Ս

Ա Յ Ո Յ Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Գ Ո Ր Ժ ՈՒՆ Է ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը Փ Ե Ր Ի Ջ Ի Մ Է Ջ

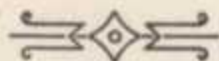
1919 ՅՈՒՆՈՒԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵԻ 1920 ՅՈՒԼԻՍ

- 30 Ազգային համագործակցութիւններու յանդարտութիւններ եւ յուսաբարութիւններ:

- 31 Հայ բաղարական երկու պատուիրակութեանց հակամարտ գործունեութիւնը:
- 32 Բնական ուղեորութիւն դեպի Կիլիկիա:
- 33 Յեղին հրաշափառ Յարութիւնը:
- 34 Մարաշի հայոց ջարդը, շարժառիթները եւ սոցալաքեր հետեւանքները:
- 35 Բեմարական շարժումը Էնկիւրիի մէջ:
- 36 Կիլիկիոյ հայութեան դիւցազնական դիմադրութիւնը:
- 37 Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին հետ այցելութիւն Լոնտոն եւ Մանչեստր:
- 38 Փրանսական պետութեան սոցալաքեր համաձայնութիւնը Էնկիւրիի հետ եւ պարպում Կիլիկիոյ:
- 39 Կիլիկիոյ հայութեան յուսախարութիւններն եւ արտագաղթը:
- 40 Հայ կեանքը Մանչեստրի մէջ:

Յ Ա Ռ Ե Լ Ո Ւ Ա Ժ

Որո՞նք են պատասխանատուները
Աշխարհացոյց եւ վիճակագրական բաղարական տախտակներ եւ 40 նկարներ, էջ 500:

Ա Ջ Գ

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՒ
ՎԱՃԱՌՄԱՆ ԱՄԲՈՂՋ ԱՐԳԻԻՆՔԸ
ՅԱՏԿԱՅԱԾ Է ՀԱՅ ՈՐԲԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾԻՆ

ՄԻԱՅՆ 3000 ՕՐԻՆԱԿ ՏՊՈՒԱԾ Է

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄԸՆ ԽՐԱՌՈՆՔ
ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՎԵՐԱՊԱՀԵԱԼԷ

Որպէս զի գրքիս փաճստութիւն տեղի ունենայ խիստ հսկակչոյ մը ներքեւ, եւ հայ Գողգոթայի ընթերցասէր գնորդները փառասն ըլլան, թէ ստուգիւ այս գրքի գնման համար տուած իրենց գումարները, միայն ծախքը զեղչուած, ամբողջապէս պիտի յատկանայ հայ որբախնամ գործին, գրքիս հեղինակին կողմէն կազմուած է այս բարի նպատակով մասնաւոր Յանձնախումբ մը 5 անդամէ բազկացած, որոնց անունները խոնկեմութիւն չի սեպուիր ծանոցանել:

Գրքերու մեծաքանակ թէ փոքրաքանակ ապսպրանքներու եւ դրամական ամէն գործառնութեանց համար պէտք է դիմել հետեւեւեայ հասցեին. **M. Markarian, Esq. 59 Whitworth street, Manchester.**

Հայ Գողգոթայի այս առաջին հատորին արժեքն է փոսթի ծախքը մեջը՝

- Անգլիա մէկ անգլիական ոսկի: *1 piece d'or anglaise*
- Ֆրանսա յիսուհի ֆրանս. ֆրանք: *50 francs*
- Ամերիկա հինգ ամերիկ. տոլար: *5 dollars*
- Էգիպտոս մէկ եգիպ. ոսկի: *1 p. d'or égyptienne*

Ա Պ Ա Ռ Ի Կ Զ Ի Ժ Ա Խ Ո Ւ Ի Ր
Զ Ե Ղ Ջ Զ Ը Ն Գ Ո Ւ Ն Ո Ւ Ի Ր

Իրկորոյ հատորին մէջ պիտի տրուի մանրամասն հաշիւը միանշեւ այն ատեն տեղի ունեցած դրամական գործառնութեանց:

**Յ Ե Զ Ո Ր Գ Ե Բ Ե Ր Մ Խ Ի Թ Ե Ր Ե Ը Ն Տ Պ Ե Ր Ը Ն Ի Ն
Տ Պ Ե Գ Ի Ո Թ Ե Ը Ն Յ Ը Ն Զ Ն Ո Թ Ե Լ Ի Ք Ե Ր Կ Ը Ս Ի
Ր Ո Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Գ Ի Ք Ի Ս Հ Ե Ղ Ի Ն Ը Կ Ի Ն Կ Ո Ղ Մ Է**

1. **Հ Ա Յ Գ Ո Ղ Գ Ո Թ Ա Յ Ի Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ Ի Հ Ա Տ Ո Ր Ը**

Մամուլի ներքև, էջ 500: 40 նկարներով:

2. **Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Մ Ե Թ Ք Ա Ո Ս Ը**

Հայ ազգի կազմալուծության արտաքին և ներքին շարժառիթները 1918—1922, էջ 200:

3. **Հ Ա Յ Հ Ե Ր Ո Ս Ա Մ Ա Ր Տ Ը (Կիսատ)**

1914—1918:

4. **Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Յ Ը Պ Ա Լ Ք Ա Ն Ե Ա Ն Պ Ա Տ Ե Ր Ա Զ Մ Ի Ն**

*Հ Ա Յ Վ Ե Յ Ն Ա Հ Ա Ն Գ Ն Ե Ր Ո Ի Բ Ա Ր Ե Կ Ա Ր Գ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը
1912—1914, էջ 200:*

5. **Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ն Ե Ր Ս**

Ճամանակակից անցքեր, անձեր ու բարքեր Պատմության արտադներ, Քննադատական վերլուծումներ կա) հայ կեսնրի 1894—1914, էջ 750:

6. **Հ Ա Յ Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ր Թ Ո Ի Թ Ե Ա Ն Փ Շ Ր Ա Ն Ք Ն Ե Ր**

Մեղանի զարդ ծառայող փառակազմ՝ Արպուհ՝ զարդ անտիպ 120 մեծադիր նկարներով և նրերլեզոնեան բացատրություններ, ազգային փրոփականտայի համար:

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Կ Ո Ր Ի Ի Ն Մ Կ Ր Տ Չ Ե Ա Ն Ի

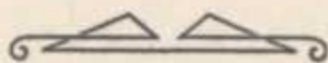
Ս Ո Ւ Ա Կ Տ Ա Ր Ն Ո Յ

Սանատարեան վարժարանի այս տաղանդաւոր վաղամտիկ
ուսուցչին հայրենասիրական եւ սիրային ոտանակորներուն,
Թատրերգութեանց եւ գերմաներէն Թարգմանութեանց ամ-
բողջական հաւարածուն: Հայ գրականութեան այս կոր-
սուած իրական գանձը դիպրուածով գտնուած է:

Արդիւնքը մշնցի որբերու պիտի յատկացուի:

ԷՆ	ՄՈՅ	ՍԽՈՒ	ՈՒՅԻՆ	ԷՆ	ՄՈՅ	ՍԽՈՒ	ՈՒՅԻՆ
3	20	Մղձուանջը	Մեղձուանջը	125	1	չեն, երթար, բոնի	չեն երթար, բոնի
5	9	Քուրֆիւթ...	Քուրֆիւթ...	132	16	Խաչատուր	Խաչատուր
7	3	Բարեբախդարար	բարեբախտարար	173	33	ասն	տուն
12	9	կը խարեր	կը խարէր	180	23	տուները, տարաւ	տուները տարաւ
15	30	Ասկայն	Սակայն	190	29	հիւծեչ	հիւծիչ
19	22	օրէ օրէ.	օրէ օր	194	31	Հայ փոճարքէն	հայ փորձանքէն
25	21	երկաթաղային	երկաթուղային	196	30	ի շարյ է	ի շարյէ
28	30	շարաւարալից	շարաւալից	231	16	գիւղերը	գիւղերը
36	19	արտօրնութիւն	արտօնութիւն	234	23	Տէրամբ	Տերամբ
36	29	հուտթի	յուտթի	242	11	“սէֆէր պէլիկ”	“սէֆէրպելիկ”
37	13	պարերազմի	պատերազմի	248	31	Ճամբաններուն	Ճամբաներուն
38	31	դարեղարձ	տարեղարձ	259	30	հեռանձայնով	հեռաձայնով
43	11	զունդագունդ	զունդագունդ	262	17	դժդակ	դժնդակ
47	9	տեղապահներու	տեղապահներու	268	3	մինչ	մինչ
53	26	ծնունդ	ծնունդ	304	6	ինչ ընինք	ինչ ընենք
62	21	յոյները	յոյները	304	10	ժշումով	ժշումով
63	15	սիւններուն	սիւններուն	362	22	Խալանիյէ	Խալանիյէ
64	4	իննիսուն	իննսուն	364	29	որդեսէրութեամբն	որդեսիրութեամբն
78	12	ձերբաքալեալ	ձերբակալեալ	368	11	երինցմէ	իրինցմէ
96	19	Աւետարետի	Աւետարեթի	381	8	յանալնեալս	յանալնկալս
105	16	կը խաղաղային	կը խաղային.	388	9	գնդակահարեր	գնդակահարել
106	19	վերապտող, ներսերս	վերապտողներս, երբ	388	28	այքան	այդքան
120	9	ստիպողական	ստիպողական	396	13	ժանցայ	ժանչցայ
120	29	լ՛ննիւրիի	լ՛նկիւրիի	412	21	նիւթնապէս	նիւթապէս
123	5	սկզինատրութիւն	սկզբնատրութիւն	413	19	տեղատարափը	տեղատարափ

ՓՈՒԲՐ ԱՄԻԱ

ԱՄԻԱԿԱՆ ԹՈՒԲԲԻԱ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԵՒ ԱՅԼ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐԻ

ԲԱՐՏԵՍ ԴԱՅ ԳՈՂԳՈՐԱԿԻ

Գծագրեց Ա. ՄԻՎԱԿՅԱՆ 1922

Մասշտաբը 1:50,000

Մետրերով 0 50 100 150 200 250 300

Մետրերով 0 50 100 150 200 250 300

ՄԱՍՏՆԱԿԱՆ ԳԻՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ

